

Vidadi Mustafayev

Cənubi Azərbaycan

Milli Şüur

(20 ci əsrin birinci yarısında)

Birinci bölüm

- *Birinci çapı, 1998, Bakı (kiril əlifbasında)*
- *Elmi redaktoru: tarix elmləri doktoru **Şovkət Tağıyeva***
- *Ərəb əlifbasına ilk köçürəni: **Tacəhmədi** (Köln 2000)*
- *İnternet üçün kirdən latin və ərəb əlifbasına köçürən: **Açıqsöz**.
Kitabın mətnini, habelə əmək notlarını, əlavə və qaynaqlarını köçürəndə,
Tacəhmədi bəyin köçürdüyü mətndən olduqca aistifadə olunubdur.*

[**Açıqsöz**](#)

İçindəkilər

Giriş

Birinci fəsil

XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində İran cəmiyyətinin sosial-siyasi struxturunda azərbaycanlıların yeri

- 1. *Azərbaycanlıların etnik xüsusiyyətləri, etnik ərazisi və sayı,***
- 2. *Azərbaycanlılar cəmiyyətin sosial strukturunda***
- 3. *XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəlində İranda milli münasibətlərin özünə məxsus cəhətləri.***

Əlavə bir

Əlavə iki

Əlavə üç

Ətək yazıları

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar

Giriş

İran azərbaycanlıları yığcam şəkildə Qərbi Azərbaycan, Şərqi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəncan vilayətlərində və sonuncu ilə qonşu rayonlarda yaşayırlar. Sayca İranın ikinci xalqı olan və milli zülmə məruz qalan azərbaycanlılar bir neçə on illik ərzində öz sosial və milli azadlığı uğrunda mübarizə aparırlar.

İranda 1978-1979-cu illər antimonarxist və antiimperialist inqilabın qələbəsindən sonra (1979-cu ilin sonunda teokratik rejimin bərqərar olmasına qədər) Azərbaycan xalqı ((Burada və irəlidə Azərbaycan xalqı dedikdə həmin xalqın İranda (onun həm Azərbaycan adını daşıyan, həm də digər əyalətlərində) yaşayan hissəsi nəzərdə tutulur. – elmi redaktor)) milli azadlıq və bərabərliyə nail olmaq üçün növbəti cəhd göstərdi. İran inqilabı mədəniyyət və dil sahəsindəki bir sıra nailiyyətlərə baxmayaraq, bütövlükdə İran azərbaycanlılarına milli azadlıq gətirmədi. Bununla belə İran inqilabı Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının bir çox problemlərini üzə çıxarmış, milli həyatın inkişafının müəyyən meyllərini şərtləndirmişdir. Bu meyllər hər şeydən əvvəl İran azərbaycanlılarının, bütövlükdə Azərbaycan millətinin öz mənəvi və mədəni həyatına marağının son dərəcə artmasında özünü göstərir. Başqa sözlə, milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsi, milli Şüurun inkişaf səviyyəsinin artması özünü göstərməyə başlamışdır ki, bu da çoxmillətli ölkədə müəyyən millətin milli azadlığa, öz müqəddəratını təyin etməyə nail olmaq səyinin, həmin xalqın millət kimi təşəkkül səviyyəsinin çox mühüm göstəricisidir. Buna görə də əzilən millətin milli-azadlıq hərəkatı məsələlərini, onun milli şüurunun vəziyyətini xüsusi olaraq nəzərdən keçirmədən öyrənmək səmərəli nəticə verə bilməz.

Demək lazımdır ki, azərbaycanlıların iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni həyatının, onların milli azadlıq hərəkatının bir çox cəhətləri rus, keçmiş sovet, xarici, o cümlədən İran (başlıca olaraq azərbaycanlı) iranşünasları tərəfindən bu və ya digər dərəcədə müfəssəl öyrənilsə də, bu əsərlərdə Azərbaycan millətinin öz varlığına, mənafeyinə, fəaliyyət motivinə öz münasibəti ya heç əks olunmayıb, ya da hər tərəfli əks olunmayıb. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli şüurun məzmununu millətin özü haqqında biliklər sistemi kimi onun milli münasibətlər sistemində həqiqi vəziyyətini düzgün (adekvat) ya da yanlış (qeyri-adekvat) əks etdirə bilər. Lakin münasibət kimi götürülən həmin biliklər sisteminin xüsusiyyətləri çox halda milli azadlıq hərəkatının xüsusiyyətini müəyyən edir. Başqa sözlə, müəyyən dövr çərçivəsində milli şüurun öyrənilməsi xalqın tarixini, özü də onun özünün obyektiv reallığa münasibəti, mövqeyi, dərk etməsi baxımından öyrənmək deməkdir.

Öyrənilən dövrün XX əsrin birinci yarısı ilə məhdudlaşdırılması onunla bağlıdır ki, bizim fikrimizcə, məhz həmin dövrdə Azərbaycan xalqının milli şüuru meydana gəlmiş, inkişaf etmiş və formalaşmışdır. Milli şüurun sonrakı vəziyyəti, təzahür formaları, Azərbaycan məsələsinin həllinə Azərbaycan xalqının

tarixinin indiki mərhələsində müxtəlif yanaşmaların öyrənilməsi Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşmasının göstərilən dövrünün təhlili olmadan tam və hərtərəfli ola bilməz.

Azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması məsələsi iranşünaslıqda xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bununla belə həmin mövzunun bir sıra cəhətlərinə İran cəmiyyətinin sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına, ölkədə milli məsələyə, xüsusən Azərbaycan xalqının 1945- 1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatına və digər məsələlərə həsr edilmiş əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, İranda milli məsələ keçmiş sovet və xarici iranşünasların diqqətini əsasən Azərbaycan və kürd xalqlarının 1945-1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatından sonra özünə cəlb etmişdir. Həmin hərəkatdan az sonra C.Xəndan tərəfindən yerinə yetirilmiş doktorluq dissertasiyası Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq ideologiyasının inkişafına həsr edilmişdir.¹ Dissertasiya sonralar iki kitab şəklində çap edilmişdir.² Müəllif milli şüuru xüsusi olaraq nəzərdən keçirməmiş, bu haqda bir sıra qeydlərlə kifayətlənmişdir.

İranda milli məsələ və azərbaycanlıların milli şüuru məsələsinə M.S. İvanovun “iranskaya revolyutsia 1905-1911 qq.” əsərində toxunulur. Müəllif azərbaycanlıların milli təşəkkülünün başlanğıcı, milli şüurun oyanması prosesinin bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd edir, İran burjua inqilabının xalqın milli şüurunun inkişafına təsirini nəzərdən keçirir. Bununla belə, müəllif, görünür, milli şüurun inkişaf dərəcəsini bir qədər şişirdir, çünki göstərir ki, azərbaycanlılar hələ 1908-ci ildə milli muxtariyyət məsələsi qaldırmışdılar.³

İranda milli məsələyə həsr olunmuş ilk əsər S.M.Əliyevin məqaləsidir.⁴ Bu məqalədə müəllif azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasının başlanğıc mərhələsinin vaxtını (XX əsrin əvvəli), onun təzahür formalarını (məktəb, mətbuat)-, müəyyən edir, Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə 1920-ci il üsyanını milli azadlıq hərəkatı kimi xarakterizə edir.

1970-ci ildə M.S.İvanovun İranda milli proseslərə həsr olunmuş əsəri çap olunmuşdur. ⁵ Bu əsərdə ilk dəfə icmal şəklində olsa da XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin 60- cı illərin axırlarında İranda millətlər və xalqların təşəkkülü, onların qarşılıqlı münasibətləri, milli şüurlarının, o cümlədən cənubi azərbaycanlıların milli şüurunun bir sıra xüsusiyyətlərini göstərməyə cəhd edilmişdir. Müəllifin fikrinə görə, İran azərbaycanlılarının milli şüuru XIX əsrin II yarısında oyanmağa başlamış, İran inqilabı (1905-1911-ci) illərində, xüsusən 1908-1909-cu illər Təbriz üsyanı zamanı daha da inkişaf etmişdir. Bununla belə, azərbaycanlılar, müəllifə görə, praktiki olaraq ancaq 60-cı illərin ortalarında yüksək inkişaf etmiş milli şüura malik millət kimi təşəkkül tapmışlar.⁶ Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlıların milli şüurunun oyanması dövründən danışarkən, müəllif, azərbaycanlıların burjua siyasi şüurunun oyanmasını milli şüurun oyanması kimi qələmə verir. Bundan əlavə, azərbaycanlıların milli təşəkkülü və onların milli şüurunun formalaşması bir sıra parametrlərə görə, bizim fikrimizcə, XX əsrin 40-cı illərinin II yarısında başa çatır.

Azərbaycanlıların milli təşəkkülü, onların milli şüurunun formalaşması məsələlərinə sxematik də olsa B.B.Trubetskoy, da toxunur. O, haqlı olaraq belə hesab edir ki. İran hakim dairələrinin 20-30-cu illərdə yeritdikləri assimilyasiya siyasəti, cavab reaksiyası olaraq milli şüurun güclənməsinə səbəb olmuş və azərbaycanlıların milli şüuru 1945-1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatı dövründə yüksək səviyyəyə qalxmışdır.⁷

İranda milli-azadlıq ideologiyasının yaranması məsələsini nəzərdən keçirən müəlliflər bir qayda olaraq İran cəmiyyətini polietnik bir cəmiyyət kimi nəzərdən keçirməmişlər. Buna görə də diqqətlərini İran xalqlarının dövlətlərarası münasibətlər sistemində milli-azadlıq hərəkatına yönəldən müəlliflər iranda kapitalizmin meydana gəldiyi dövrdə daxili milli münasibətlər məsələsini nəzərdən keçirməyi tamamilə unutmuşlar. Onların "iranlıların burjua milli şüuru", "İran milləti"⁸ və s. kimi qeyri- dəqiq terminlər işlətməsi, bizcə yuxarıda qeyd edilmiş cəhətlə bağlıdır.

İran azərbaycanlılarının milli təşəkkülü məsələlərinə R.A.Seyidovun iri həcmli məqaləsi həsr edilmişdir.⁹ Məqalədə məsələnin qoyuluşu planında Azərbaycan millətinin təşəkkülü və inkişafının müxtəlif cəhətləri nəzərdən keçirilir. Müəllif qeyd edir ki, 20-30-cu illərdə cənubi azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması baş verir, halbuki 20-ci illərin əvvəllərinə kimi onların milli şüurunun hər hansı təzahür formasını müəyyən etmək çox çətindir. ¹⁰ Bizim fikrimizcə, azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasından danışarkən onun quruluşunu, həmçinin azərbaycanlıların müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinin milli şüurunun eyni səviyyədə olmadığını unutmamaq olmaz. Başqa sözlə milli şüur birdən-birə meydana gələ bilməz.

Azərbaycanlıların milli şüurunun vəziyyətinə "Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917)" kitabında da toxunulur. Kitabda nəzərdən keçirilən dövr ərzində azərbaycanlıların milli şüurunun az inkişaf etməsi, həmin inkişafa mane olan amillər sırasında azərbaycanlıların mənəvi həyatında fars dilinin işlənməsinin sabit ənənəsi, Azərbaycan cəmiyyətinin mütərəqqi təbəqələrinin siyasi şüurunun inkişafı qeyd edilir.¹¹

Azərbaycanlıların milli təşəkkülü və milli şüurunun formalaşması məsələləri İran və o cümlədən azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən işıqlandırılmamışdır. Eyni vəziyyət ingilis dilli ədəbiyyatda da müşahidə olunur. Bu cəhətdən iranda milli məsələyə həsr edilmiş yeganə əsər ¹² istisna təşkil edir. Müəllif milli məsələnin vəziyyətini obyektiv surətdə araşdırmaq əvəzinə şah rejiminin rəsmi ideologiyasını, "İran milləti" ideyasını müdafiə edir. Azərbaycana həsr edilmiş fəsil, "Azərbaycan: əyalət yoxsa millət?" adlandırılmışdır. Millət və dövlətin eyniləşdirilməsi tezisindən çıxış edən müəllif azərbaycanlıların müstəqil etno-sosial orqanizm olduğunu inkar edən nəticəyə gəlir.

Xüsusən ədəbiyyatın qısa xülasəsindən görüldüyü kimi burada bütövlükdə İran azərbaycanlılarının milli şüurunun meydana gəlməsi vaxtı, formalaşma mərhələləri, yaxud ölkənin tarixinin bu və ya digər

mərhələsində vəziyyəti müəyyənləşdirilir. Həmin əsərlər üçün iki mühüm cəhət xarakterikdir. Birincisi, müəlliflər milli şüurun vəziyyətini, başlıca olaraq, onun xarici təzahürünə əsasən müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu yanaşma üsulu zəruri olsa da, kafi deyildir. Çünki milli şüur mənəvi gerçəklik kimi xalqın milli varlığını, onun milli mənafeini əks etdirən ideya, təsəvvür və baxışlar sistemi kimi ayrıca olaraq mövcuddur. Milli şüurun məhz həmin cəhəti, yəni sosial yaddaşın müxtəlif vasitələrində obyektivləşmiş milli şüurun məzmununun təhlili nəzərdən keçirilən əsərlərdə demək olar ki, unudulmuşdur. İkincisi, müəlliflər milli şüuru milli məsələ, ölkənin və cəmiyyətin ümumi inkişafı və vəziyyəti kontekstində nəzərdən keçirirlər. Bu yanaşma üsulu da zəruri, lakin yarımçıqdır. Beləki, milli şüurun vəziyyəti son nəticədə Azərbaycan cəmiyyətinin və onun müxtəlif təbəqələrinin siyasi, iqtisadi, sosial və s. mənafeinin ödənilməsi vəziyyəti ilə bağlıdır. Məsələnin həmin cəhəti də yuxarıda nəzərdən keçirilən əsərlərdə ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməmişdir.

Bütün bu deyilənlər İran azərbaycanlılarının milli şüurunu öyrənməyin son dərəcə vacib olduğunu göstərir. Milli şüur millətin mənəvi fəaliyyətinin əsas cəhətlərini müəyyən edən mühüm amildir. Odur ki, xalqın siyasi, iqtisadi, mədəni və s. tarixi ilə yanaşı, onun milli şüurunun tarixi də öyrənilməlidir. Xalqın özünəməxsusluğu, başqa xalqlara münasibəti, müstəqil yaşamaq qabiliyyəti mənəvi amil kimi milli şüura söykənir.

Birinci Fəsil

Milli şüurun öyrənilməsi sosial-etnik orqanizmi sistem kimi nəzərdən keçirməyi tələb edir. Feodal xalqın burjua millətinə çevrilməsi, onun digər sosial-etnik orqanizmlərdən təcrid olunması, bir tam kimi davranışı, yaxud funksiyası həmçinin milli şüurda da əks olunur. Milli şüurun məzmununun, xüsusiyyətlərinin və nəhayət quruluşunun dərkini və izahını inikas obyektinin özünün strukturunun, onun mühitlə qarşılıqlı münasibətinin təhlili olmadan qeyri-mümkündür. Obyektin strukturunun təhlili, onun öz mühitinə münasibəti sistemin bütövlüyünün dərkini və onun bir bütöv kimi davranışı yaxud funksiyasının izahının əsas açarıdır.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Azərbaycan etnik birliyini həm öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlər sistemi, həm də İran cəmiyyətinin çoxmillətli strukturunda yarım-sistem kimi öyrənmək zəruridir. Başqa sözlə Azərbaycan xalqının millətə çevrilməsi məsələləri, onun digər etnik birliklərə münasibəti, bunların İran azərbaycanlılarının şüurunda inikası, öyrənilən obyektə sistem-struktur metodunun tətbiq edilməsini şərtləndirir. Bundan çıxış edərək birinci fəsildə İran azərbaycanlılarının sayı, etnik ərazisi, Azərbaycan əhalisinin sosial- strukturu və burada etnik birliklərin yeri, azərbaycanlıların İran cəmiyyətinin sosial-siyasi strukturunda təmsil olunma dərəcəsi və milli münasibətlərin bir sıra cəhətləri nəzərdən keçirilir.

1- Azərbaycanlıların etnik xüsusiyyətləri, etnik ərazisi və sayı,

Azərbaycanlılar İranın ən çoxsaylı etnik birliklərindən birini təşkil edirlər. XIX əsrin axırında - XX əsrin əvvəllərində rus və xarici müəlliflər azərbaycanlıları türk, türk-tatar, bəzəi türk-monqol adlandırırdılar. Həmin müəlliflər öz etnoqrafik və ölkəşünaslıq səpkili əsərlərində Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi inkişafın müəyyən səviyyəsi, sosial düzümün forması (yaxud həyat təzi), yerləşmənin ərazi xüsusiyyətləri, etnonimlərin mövcudluğu ilə şərtlənən daxili etnik strukturunu qeyd edirlər. Azərbaycanlılar, oturaq və yarım-köçəri həyat təzi sürürdülər. Azərbaycanlıların az bir qismi yarım-köçəri həyat təzi keçirirdi. Azərbaycanlılar geniş bir ərazidə məskundurlar. Bu ərazi geniş zolaq şəklində şimal-qərbdən şərqə tərəf uzanaraq mərkəzi İrana qədər çatır. Azərbaycanlılar həmçinin adacıklar şəklində (dispers) ölkənin müxtəlif rayonlarında, müxtəlif şəhərlərdə yaşayırdılar. Həyat təzinin və yayılmanın xüsusiyyətləri Azərbaycan xalqının etnik strukturunu müəyyən edirdi. Azərbaycanlılar yığcam şəkildə məskunlaşmış əsas

komponentdən əlavə həmçinin çoxsaylı subetnos yaxud etnoqrafik qruplardan ibarət idilər. Belə qrupların bəziləri öz etnonimləri ilə azərbaycanlıların yığcam halda yaşadığı ərazidə də mövcud idi. Burada onlar digər əhalidən əsasən birgə həyatın təşkilinin forması və etnonimlə fərqlənirdilər. Bundan əlavə ədəbiyyat da qeyd edilən çoxsaylı etnonimlər çoxu dağılmaqda olan yarım-köçəri tayfaların keçmiş üzvlərinin etnik şüurunun yeganə təzahür forması ola bilməzdi. Belə ki, etnik prosesləri tədqiq edən müəlliflərdən birinin əqidəsinə görə, tayfa-qəbilə quruluşunun dağılması milli (etnik) şüurun zəifləməsi və qeyri-müəyyən səciyyə kəsb etməsinə səbəb olur. Həmin müəllif göstərir ki, milli (etnik) şüur ən zəif şəkildə xalqda (narodnost) özünü göstərir.¹ Məsələnin bu cəhətini nəzərdən keçirilən dövrdə müasirlərin qeyd etdikləri məlumat əsasında nəinki bu və ya digər subetnosun, həmçinin bütövlükdə azərbaycanlıların sayını müəyyən edərkən göz önündə saxlamaq zəruridir.

Belə ki, K.Smirnov yazırdı: Türk elementinin çoxu səyahətçilər tərəfindən türk-tatar adlandırılır, çünki indi şəhər əhalisi tərəfindən hətta tamamilə unudulmuş tayfa bölgüsünü müəyyən etmək çox çətindir.”² Həyat tərzində, sosial düzümdə, yayılmanın xüsusiyyətlərində, etnonimlərdə, etnik şüurdakı müxtəlifliyə baxmayaraq İran azərbaycanlılarını dil, mənəvi mədəniyyət birliyi, milli xarakterin bir çox ünsürləri, mənşə birliyi birləşdirirdi. Azərbaycan etnik birliyinin bir çox xüsusiyyətlərinin saxlanılması və güclənməsi şərtlərindən biri istər əsas yığcam yaşayan əhalinin, istərsə də etnoqrafik qrupların daxili etnik qarışması idi.

Beləki, qaraçorlu, kəngərli etnonimi ilə tanınan etnik qruplara Azərbaycanda, Xorasanda, Tehran rayonunda; bayatlara Azərbaycanda, Əcəm İraqında (Mərkəzi İran), Xorasanda; əfşarlara ölkənin bir çox rayonlarında; şahsevənlərə Azərbaycanda, paytaxt rayonunda, Zəncanda, Fars vilayətində rast gəlinir. Qaşqayların tərkibində kanqlı, xələc (onlar əsasən mərkəzi İranda məskündurlar), bayat, karai (əsas etnik əraziləri Xorasandadır) və s. rast gəlinir. Azərbaycan subetnoslarının və əsas yığcam əhalinin bu cür qarışması Azərbaycan dilinin dialekt xüsusiyyətlərinin, mənəvi mədəniyyətin, adət və ənənələrinin fərqlinin azalmasına səbəb olurdu və bu da əsas verir ki, İran azərbaycanlılarını rus və xarici müəlliflər kimi vahid etnik birlik kimi qəbul edək.

Öyrənilən dövr ərzində İranda əhalinin siyahıya alınması keçirilməsə də bir sıra rus və xarici müəlliflər həm ölkə əhalisinin, həm də ayrı-ayrı etnik birliklərin sayı haqqında müəyyən rəqəmlər səbt etmişlər. Beləki, XIX əsrin axırına yaxın İran azərbaycanlılarının sayı 1 və 2 mln. nəfər, XX əsrin əvvəllərində - 1,7-2 mln.nəfər, yaxud ölkə əhalisinin 20 faizə qədəri kimi qeyd edilmişdir. (Bax. əlavə №2) Göstərilən məlumatlar təqribi, ixtiyari hesablamalara və fərziyyələrə əsaslanır və burada azərbaycanlıların sayı qeyri-ixtiyari olaraq azaldıla bilər, çünki bu rəqəmlərdə, bizə belə gəlir ki, Azərbaycandan kənardakı çoxmillətli şəhərlərin azərbaycanlı əhalisinin sayı öz əksini tapmamışdır. Azərbaycanlılar İranın bir çox şəhərində yaşayırdılar. V.Berar yazırdı: İrak (Mərkəzi İran - V.M.) şəhərləri türklər, kürdlər, yəhudilərlə və say etibarilə o qədər də İran mənşəli burjuaziya ilə məskünlaşmışlar.”³ İranın müxtəlif rayonlarında müxtəlif vaxtlarda olmuş müxtəlif müəlliflərin məlumatına görə azərbaycanlılar Qəzvin 4, Rəşt 5, Tehran 6 kimi nisbətən iri və Sultanabad, Qolpayeqan, Xunsar, Kermanşah 7 kimi kiçik şəhərlərdə, Astrabad, Qum, Savə,

Şiraz və s. şəhərlərdə yaşayırdılar. Bundan əlavə, ölkənin şimal rayonlarından, xüsusən Azərbaycandan gedən kasıbların sayının çoxalması ilə bağlı olaraq İran azərbaycanlılarının müəyyən hissəsi xaricdə, əsasən Rusiya və Türkiyədə idi. Bütün bunlar göstərir ki, azərbaycanlıların sayı yuxarıda qeyd edilən məlumatlarda əks olunduğundan xeyli çox idi. Azərbaycanlıların sayının bugün əhalinin 1/4-dən 1/3-nə qədərini, hətta bütün əhalinin 1/3-dən çoxunu təşkil etdiyini təsdiq etmək daha ədalətli olardı.

Deyilənlər dolayısı ilə Azərbaycanın əhalisi və vilayətdə yaşayan azərbaycanlıların sayı haqqındakı məlumatlarla təsdiq edilir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 1,4-2 mln. nəfər yaşayırdı. (Bax. Əlavə № 3) Bu halda əgər ölkə əhalisinin sayını 6-8 mln. nəfər 8 qəbul etsək, Azərbaycanın əhalisi bütün əhalinin 1/4-dən 1/3-nə qədərini təşkil edirdi.

Bir qədər sonralara aid məlumata görə Azərbaycan əhalisinin 80 faizdən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Bundan əlavə, bütün İran azərbaycanlılarının və Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların sayının müqayisəsi göstərir ki, azərbaycanlıların 1/3-i qədəri Azərbaycandan kənarında yaşayırdı.

Göstərilən faktlar azərbaycanlıların etnik şüurunun müəyyən səviyyəsini şərtləndirirdi. Bu barədə İran və ilk növbədə azərbaycanlı müəlliflərin ayrı-ayrı qeydləri əsasında mühakimə yürütmək olar. Demək lazımdır ki, öyrənilən dövrdə fars dilli ədəbiyyat iraim etnik birlikləri haqqında heç bir dəqiq məlumat səbt etmir. Bununla belə bəzi müəlliflərin ayrı-ayrı qeydləri əsasında azərbaycanlıların daxili etnik quruluşunu bərpa etmək olar. Bu məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan etnosu xarici mənbələrdə qeyd edilən etnik vahidlərdən ibarət idi. Xarici müəlliflərin məlumatlarından fərqli olaraq fars dilində olan məlumatda göstərilən etnik qrupların sayı və etnik ərazisi haqqında tam məlumat qeyd edilməmiş, ancaq etnonim və hər hansı bir qrupun məskun olduğu rayon göstərilmişdir. Beləki, yerli müəlliflərə görə iranda türklər, qacarlar, əfşarlar, bayatlar, qaşqaylar, şahsevənlər və digər etnik qruplar yaşayırdılar. Qacarların tarixi və tayfa-qəbilə quruluşu geniş şəkildə əks olunmuşdur.⁹ Əfşarların tarixi, qəbilə quruluşu 10 və mərkəzi iranda yerləşən şahsevənlərin etnik ərazisi haqqında da bir sıra məlumat vardır.

Nə hakim Qacar sülaləsi haqqında yazılmış çoxsaylı yazılar və kitablarda, nə də əfşarlar haqqında əlyazması şəklində olan tarixdə İranın digər azərbaycanlıları haqqında məlumat qeyd edilməmişdir. Əgər qacarlar və əfşarlar haqqında yazılmış kitablarda ancaq bu tayfaların tarixi və həyatı təsvir edilirdisə, azərbaycanlıların əsas hissəsinin yəni Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların tarixi Azərbaycana, Təbrizə dair İran müəllifləri tərəfindən yazılmış kitablarda 11 öz əksini tapırdı.

Lakin sonuncular azərbaycanlıların mənşəyi, dili, mədəniyyəti barədə təsəvvür yaratmırdılar, buna görə də Azərbaycan azərbaycanlıları ilə- qacarlar, əfşarlar və s. arasındakı əlaqə açılmırdı, bu da iranda bütün azərbaycanlıların etnik birliyini qəbul etməyi çətinləşdirirdi və həm Azərbaycan azərbaycanlılarının şüurunda, həm də “türk” etnoniminin işlədilməsində öz əksini tapırdı.

Azərbaycanın öz tarixi olan ayrıca bir ölkə olduğuna və İranın taleyində çox əsrlər ərzində, xüsusən

islam dini qəbul etdirildikdən sonra aparıcı rol oynadığına, ölkənin digər rayonları ilə iqtisadi əlaqələrinin zəif olduğuna, deməli digər azərbaycanlılarla da əlaqələrin zəif olduğuna görə ancaq vilayətdə yaşayan azərbaycanlılar arasında vətənpərvərlik, tarixi şüur, milli xarakter, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti çox inkişaf etmişdir. Nadir Mirzə yazırdı: "Azərbaycandan kənarda yaşayan hər bir şəxsi, hətta hindistanda belə yaşasa, ərəki (mərkəzi iranda vilayət - İrake Əcəm - V.M.) adlandırırlar".¹² İlk növbədə Azərbaycan azərbaycanlılarını bildirən türk etnoniminin işlənməsi də Azərbaycanın qeyd edilən xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Juxarıda göstərildiyi kimi, bütün etnoqrafik qruplar Azərbaycan dilində ¹³ danışır, özlərini türk etnosuna mənsubiyyətini dərk edirdilər, qacarlar haqqında tarix kitabları əsasında deyə bilərik ki, onlar həmçinin özlərinin türk mənşəyini dərk edirdilər; bütün bunlara baxmayaraq onlar özlərini iranda vahid türk etnik birliyin üzvü kimi dərk etmirdilər, özlərini bu və ya digər etnik qrupa aid edirdilər; milli şüurun bu vəziyyəti etnonimlərin səbatlılığı ilə də saxlanılırdı. Başqa sözlə desək, həmin etnoqrafik qruplar yaxud subetnoslar özlərini mənşə və dil cəhətdən türk sansalar da, iranın vahid türk etnosunun üzvləri hesab etmirdilər. Bu, türk, qacar, əfşar, şahsevən, qaşqay etnonimlərinin müstəqil etnonim kimi işlənməsi ilə də təsdiq edilir. İranda "İran türklərindən söz düşəndə Azərbaycan başa düşülürdü.", ¹⁴ Nəsrəddin şah 1894-cü ildə yol qeydlərində göstərmişdir ki, Mərkəzi İranın (İrake Əcəm) Zəmincan və Aqilabad rayonlarında yaşayan əhali "Azərbaycan türkləri kimi "türk dilində danışır", və təəcübünü bildirmişdir ki, bu türklər bu rayonlara nə vaxt və kim tərəfindən gətirilmişlər.¹⁵ Yuxarıda adı çəkilən Nadir Mirzə də Azərbaycan türklərini iranın digər türklərindən fərqləndirir və onları öz tayfa etnonimləri ilə adlandırır. O, "Azərbaycan türk tayfası (xalqı)"¹⁶, "qaragözlü tayfası"¹⁷ və s. terminləri işlədir.

Beləliklə, həm iranlıların, həm də cənubi azərbaycanlıların nəzərində əyalətdə yaşayan azərbaycanlılar mənşə və dil cəhətdən türk idilər, deməli Azərbaycan türk ölkəsi idi.

Hələ XVII əsrdə yazılıb XIX əsrdə hindistanda çap olunmuş fars izahlı lüğətinin müəllifi, azərbaycanlı M.Hüseyn Azərbaycan toponimini türk dili əsasında izah etmişdir: Azər - yüksəklik və bayğan - böyük adamlar;¹⁸ eyni və bir qədər təkmilləşmiş yanaşma digər azərbaycanlı, gələcək şah Məhəmmədin müəllimi Mirzə Məhəmməd Kərim tərəfindən yazılmış izahlı lüğətdə öz əksini tanmışdır.¹⁹

XIX əsrin II yarısında iranda bir çox təhsil görmüş adamlar da eyni cür fikirləşirdilər. Bunu "Nameye daneşvərane Nasiri" kitabının tərtibçilərinin ərəbdilli tarixi əsərlərdə səbt edilmiş bir linqvistik terminə münasibətləri təsdiq edir. Beləki, məşhur tarixçi Yaqut Homəvi öz əsəri "irşad"da (1 ci cild,.s. 173-174) Əbu Səid Samaninin "Nəsəb" kitabından bir parçanı verir. Bu parçada tanınmış Azərbaycan alimi - XI əsr filoloqu, kiçik Suriya qəsəbəsi Məər-Əl-Nümanda böyük ərəb şairi və filoloqu Əbul-Əla Məərinin yanında təhsil alan Xətib Təbrizin dilindən onun Təbrizdən gəlmiş həmyerlisi ilə görüşü haqqında da- danışılır. Burada X.Təbrizi Azərbaycan əhalisinin dilini Azrebi adlandırır.²⁰

Yuxarıda adı çəkilən kitabın tərtibçiləri həmin termini, görünür Azərbaycandakı mövcud etnolinqvistik

şəraitdən çıxış edərək türk dilini bildiren termin kimi qəbul etmişlər. Odur ki, həmin hadisəni şərh edərkən onlar qeyd edirlər ki, guya Əbul-Əla Məərinin Xətib Təbrizinin öz həmyerlisi ilə hansı dildə danışıması barədə suala X.Təbrizi cavab vermişdir: "bu, türklərin dilidir".²¹

Bundan əlavə azərbaycanlılar "türk" termini altında İran və ilk növbədə Azərbaycan azərbaycanlılarını başa düşürdülər. Özlərini Osmanlı imperiyası türklərindən fərqləndirmək üçün, onları "rumi" yaxud "osmani", onların türk dilini isə "osmani", yaxud "stambuli" adlandırırdılar.²²

Beləliklə, "türk" etnonimi XIX əsrin axırlarında İran azərbaycanlılarının və ilk növbədə Azərbaycan azərbaycanlılarının soy adı (samonazvanie) idi. Digər Azərbaycan subetnosları isə, özlərini dil və mənşəcə türk hesab etsələr də, vahid, müstəqil türk (Azərbaycan) etnik birliyinin bir hissəsi hesab etmirdilər. Bütün bunlar Azərbaycan etnik birliyi çərçivəsində baş verən və məzmun etibarı ilə müxtəlif xarakter daşıyan etnososial proseslərə uyğun idi. İranın Azərbaycan etnosu üçün ya milli təşəkkül (Azərbaycan), ya xalq formasına keçid (oturaq həyata keçmiş tayfalarda), ya da sosial düzümün qəbilə forması və ya yarım köçəri həyat tərzinin saxlanması xarakterik idi. Həm də proseslər ərəzi cəhətdən lokallaşmışdır. Vahid etnik şüur və soyadının olmamasına İran cəmiyyətində kapitalist münasibətlərin meydana gəlib inkişaf etdiyi bir dövrdə azərbaycanlıların özlərinin sosial strukturu, onların çoxmillətli İran dövlətində yeri və vəziyyəti də təsir edirdi.

2. Azərbaycanlılar cəmiyyətin sosial strukturunda

XIX əsrin son rübündən etibarən İran dünya kapitalist əmtəə mübadiləsinə daha geniş şəkildə cəlb edilir və bunun təsiri ilə ölkədə pul-əmtəə münasibətləri meydana gəlir ki, bu da ölkənin kapitalist yolu ilə inkişafına şərait yaradır.

XIX əsrin axırına yaxın Azərbaycan özünün coğrafi və strateji mövqeyi sayəsində dünya əmtəə mübadiləsinə daha fəal surətdə cəlb olunmuşdur. Azərbaycanda regional bazarın formalaşması baş verir, əyalətin paytaxtı Təbriz şəhəri İranın ticarət darvazasına çevrilirdi: burada xarici ölkələrin ticarət firmalarının ticarət şöbələri, İranın digər rayonlarından olan iş adamları, həmçinin ölkənin digər rayonlarında meydana gəlmiş bank cəmiyyətlərinin şöbələri, yerli Təbriz bankı yerləşirdi.

Xarici ölkələrlə ticarətin artması, Azərbaycan tacirlərinin ölkənin hüdudlarından kənarında fəaliyyət göstərməyə başlamaları, bazarın əkinçilik, bağçılıq, heyvandarlıq və kустar (əl işləri) sənayenin bəzi malları ilə doldurulmasına səbəb olurdu. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir əmtəə kimi artması torpaq münasibətlərində baş verən dəyişikliklərin əsas səbəbi idi. Həmin vaxta qədər İranda torpaqlar dövlətin

(xalese)-, məscidlərin (vəqf), iri xanlar və feodalların, həmçinin dövlət yaxud hərbi xidmət müqabilində öz məvacibini müəyyən miqdarda kəndlərin gəlirindən alan tiyuldarların əlində idi. Xarici ticarətin genişlənməsi ilə torpağın əmtəələşməsi güclənmiş, torpağın müvəqqəti və digər mülkiyyət formalarının xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi, torpaqların hakim təbəqələrin əmtəə təsərrüfatı ilə daha sıx bağlı nümayəndələri xeyrinə yenidən bölünməsi meyli meydana gəlmişdir. Həmçinin torpaq sahibinin pul- əmtəə münasibətlərinə birbaşa daxil olması, tacirlərin öz kapitallarını torpağa qoyması nəticəsində eyni adamın şəxsində torpaq sahibi və tacirin birləşməsi prosesi də gedirdi.

Həmin dəyişikliklərin mexanizmi L.F.Tiqrانov tərəfindən müvəffəqiyyətlə göstərilmiş,²³ bu dəyişikliklərin bəzi ünsürləri Atrpet tərəfindən təsvir edilmiş,²⁴ nəhayət həmin məsələ keçmiş sovet,²⁵ xarici tədqiqatçılar tərəfindən hərtərəfli surətdə öyrənilmişdir.

Bizim məqsədimiz həm kapitalizmdən qabaqkı sosial strukturda, həm də cəmiyyətin quruluşunda meydana gəlib inkişaf etməkdə olan kapitalist komponentlərdə etnik cəhəti nəzərdən keçirməkdir. Başqa sözlə desək, feodal cəmiyyətinin kapitalist cəmiyyətinə çevrilməsi prosesinin yeni yaranmaqda olan sosial komponentlərin formalaşmasına, həmin komponentlərdə İranın müxtəlif etnik birliklərinin təmsil olunması baxımından - bu cəhət formalaşmaqda olan millətin milli meyillərinin təzahüründə olduqca mühüm rol oynayır -təsiri məsələsini müəyyən etmək lazımdır. Beləliklə, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün başlanqıcında (XIX əsrin axırları) bütövlükdə İran cəmiyyəti və o cümlədən Azərbaycan etnosu aşağıdakı sosial struktura malik idi:

- torpaq sahibləri: iri: xanlar - tayfa başçıları, yarımfeodal mülkədarlar, ali ruhanilərin nümayəndələri, iri tacirlərin bir hissəsi, ali məmurların nümayəndələri;
- orta: xanlar - qəbilə başçıları, yarımfeodal mülkədarlar, sərtaflar, məmurlar, ruhanilərin, burjuaziyanın nümayəndələri;
- xırda: xanlar, bəylər, sənətkarlar, xırda məmurlar, ruhanilərin aşağı təbəqələrinin nümayəndələri, kəndlilər;
- torpaqsız kəndlilər-icarədarlar;
- burjuaziya: iri (o cümlədən torpaq sahiblərinin bir hissəsi) ticarət və bank burjuaziyası; orta; xırda (sənətkarlar, dükandarlar və s.).
- muzzdlu: işçilər yaxud meydana gəlməkdə olan proletariat;
- ziyalılar-dövlət məmurları, ruhanilərin bir hissəsi, zabitlər, həkimlərin, müəllimlərin, yaradıcı ziyalıların cüzi bir təbəqəsi.

Çox hallarda dəqiq sosial fərqi (differensiasiya) mövcud olmamasına baxmayaraq göstərilən sxemi

cəmiyyətin sosial strukturunun əsası kimi qəbul etmək olar.

Mövcud məlumatlar əsasında Azərbaycanda cəmiyyətin struktur komponentlərinin etnik mənsubiyyətini, azərbaycanlıların vilayətdən kənarında həmin strukturda təmsil olunma dərəcəsini müəyyən etməyə səy edəcəyik.

1- Torpaq sahibləri: a) Azərbaycan

Bizim əlimizdə Azərbaycanda bütün kəndçilikdən olan torpaq sahiblərinin sayı və milli mənsubiyyəti haqqında müstəqim məlumat yoxdur. Bununla belə mövcud ədəbiyyatdan çıxış edərək əyalətdə torpaq sahiblərinin milli mənsubiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür. Əyalətdə nominal da olsa Maku, xırda Avacıq, Nəmin xanlıqları mövcud idi, xanlar həmçinin Qaracadağda, Marağada, Ərdəbildə, Sülduzda və b. yerlərdə də var idi.

Maku xanlığında torpaqlar yerli xanlara və yerli mənşəli digər şəxslərə məxsus idi.

XX əsrin əvvəllərində qeyd edilir ki, "Makuda kənar [torpaq]sahibləri yoxdur..."²⁷

Bundan əlavə, xan ailəsinin bəzi üzvləri yaxud xanın qohumları kənarında torpaq sahəsi əldə edirdilər. Beləki, Makulu Məhəmməd Paşaxan Maku xanlığına daxil olmayan, ona tabe olmayan və kürdlərlə məskun olan və 14 kənddən ibarət olan Əlyənd mahalını hökumətdən satın almışdır.²⁸

Avacıq xanlığı Türkiyə ilə sərhəddin yaxınlığında, Bayaziddən cənuba tərəf yerləşib, 30 kənddən ibarət idi və qarapapaqlarla birlikdə Ayrılm tayfasından olan irsi sahibkarlar tərəfindən idarə olunurdu Burada cəmi 400 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı.²⁹

Nəmin xanlığı Bilgeç, Astara, Ucarud və Ərşaq mahallarından ibarət idi ki, torpaqları yerli xanlara məxsus idi. Lakin, xan qəbiləsinə mənsub olmayan xüsusi şəxslərin kəndləri və torpaqları satın alması nəticəsində Ərşaq mahalı həmin xanlığın tərkibindən çıxmışdır»³⁰

Sülduz mahalında əsasən XIX əsrin 20-ci illərində bura köçmüş qarapapaqlar yaşayırdı. Həmin illərdə bu rayon taxt-tacın varisi, Azərbaycanın valisi Abbas Mirzəyə məxsus idi. O, həmin mahalı tiyul kimi qarapapaqlara vermiş və onları dövlətə vergi verməkdən azad etmişdir, müqabilində qarapapaqlar öz hesablarına hərbi xidmət üçün 400 nəfərlik süvari dəstəsi təşkil etməli idilər.³¹

XIX əsrin əvvəllərində Sülduzda cəmi 123 malikanə vardı və 8000 həyətdən ibarət idi bunlardan 2000-i kürdlərindi.³²

Azərbaycanın yarım köçəri şahsevən qruplarının öz yaylaq və qışlaqları var idi. L.F.Tiqrانov şahidlik edir ki, Ərdəbildə şahsevənlərin Mişkin tayfaları yaylaq (Savalan}, qışlaq (Muğan)- zonalarında və köç yolları boyunca (Savalan-Arşaq) adətən hər biri 10-15 oturaq həyətdən ibarət olan 1-5 kəndə malik idilər.

Bu kəndlərin sakinləri Azərbaycanın oturaq əhalisinin ən kasıb təbəqələrindən yığılırdı.³³ Əgər nəzərə alsaq ki, Mişkin tayfası 40 qəbilədən ibarət idi, onda həmin qəbilələr kollektiv sahibkar kimi 40-dan 200-ə qədər kəndə, yaxud 400-dən 600-ə qədər həyəətə sahib idilər. Bu torpaqlar da tiyul kimi verilir yaxud şəxsi mülkiyyət kimi başqalarının əlinə keçirdi.³⁴

Azərbaycanın ali ruhanilərinin nümayəndələri iri torpaq sahibinə çevrilirdilər. Azərbaycanda ruhanilər, o cümlədən ali ruhanilər azərbaycanlılardan ibarət idi.³⁵ Məsələn, müctəhid Mirzə Bağırın xələflərinin bütövlükdə 430 kəndi var idi.³⁶ Müzəffərəddin şah öz gündəliyində öz hərəkət marşrutu boyunca - Azərbaycanın şərq sərhəddindən Rusiya ilə sərhəddə yerləşən Culfa məntəqəsinə qədər yerləşən kəndlərin sahiblərinin adını qeyd etmişdir. Həmin şəxslər sırasında Azərbaycanın Hacı Mirzə imam Cümə, Nizam ül Üləma, Mirzə Kərim Ağa imam Cümə, hacı Mirzə Ağa Müctəhid və b. kimi tanınmış ruhanilərinin adları qeyd edilmişdir.³⁷

Ayrı-ayrı xanlar iri torpaq sahibləri idilər. Məsələn Rəhim xan Qaracadağda 10 il ərzində 100 kənd ələ keçirmişdir.³⁸ Həmçinin Marağa xanı Səməd xan Şüca-od-Dövlə, Mərənd xanı Şüca Nizam, Xalxal, Urmu xanları və b. iri torpaq sahibləri idilər. Tanınmış Urmiyə ailələrinin nümayəndələrindən İqbal-od-Dövlə, Əmir Nizam Əfşar, hacı Əziz xan Əmir Tümen və b. adlarını qeyd etmək olar. İri torpaq sahibləri arasında vəliəhdin saray xidmətçilərinin bəziləri də var- idi. Məsələn Azərbaycan valisi Məhəmməd Əlinin (1896-1906). Mir axuru hacı Sədr-ol-Mülkün 300 kəndi var idi.³⁹

Azərbaycanda qalıb yaşayan qacar şahzadələrinin bəziləri, o cümlədən vəliəhdlər iri torpaq sahibləri idilər.

Beləki, Müzəffərəddin Mirzənin Salmasda mülkləri var idi, o şah olanda (1896-1906) oğlu Məhəmməd Əli Mirzəyə toy etmək ərəfəsində pulu olmadığı üçün həmin mülkləri satmalı olmuşdu.⁴⁰ Xiyav və Miyandoab şəhərləri də Müzəffərəddin Mirzənin mülkləri idi.⁴¹

İmam Qulu Mirzə Urmiyə gölünün sahibi idi.⁴² Mərənd şəhəri Məhəmməd Əli Mirzənin arvadının mülkü idi.⁴³ Qacar şahzadəsi Fərman Fərmanın demək olar ki, bütün mülkləri Azərbaycanda idi və ildə 400 000 tuman (700 000 manat) gəlir gətirirdi.⁴⁴

Azərbaycanın ən böyük torpaq sahiblərindən biri vəliəhd, Azərbaycanın valisi Məhəmməd Əli Mirzə idi.⁴⁵

Yeni torpaq sahiblərinin milli tərkibi haqqında danışarkən aşağıdakını qeyd etmək lazımdır. Təbrizdən, Urmiyədən, Ərdəbildən və s. şəhərlərdən olan tacirlər və məmurlar arasından çıxmış torpaq sahibləri milliyyətcə əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi.

Kürdlərin yığcam yaşadığı Urmiyə vilayətində, Mükürü Kürdüstanında kürdlərdən iri torpaq sahibləri var idi. Aysorlar, yəhudilər və ermənilər arasında iri torpaq sahibləri yox idi. Təkcə Azərbaycanda, Gilanda

torpaq mülkiyyəti olan nüfuzlu maliyyəçilər Tümanyans qardaşları istisna təşkil edirdilər.⁴⁶ Bununla yanaşı, azərbaycanlıların torpaq mülkləri kürdlər, aysorlar, ermənilər yaşayan kəndləri də əhatə edirdi. Torpaqların bir hissəsi xarici və ilk növbədə Rusiya təbəələrinin əlinə keçirdi və onların sayı birinci dünya müharibəsi başlanana qədər artmaqda idi.⁴⁷

Qeyri-yerli ünsürlər-farslar haqqında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: vəliəhd sarayı ilə yaxından bağlı, vəliəhdin şahlığı zamanı bu əlaqələri saxlamış ayrı-ayrı şəxslər hakim elitanın tərkibində yüksək mövqeyə malik idilər, belə şəxslər, əlbəttə Azərbaycanda torpaq mülklərinə sahib olmaq imkanına malik idilər. Mövcud məlumata əsasən farsların Azərbaycanın feodal-mülkədar sinfi tərkibindəki xüsusi çəkisini təyin etmək çox çətindir. XX əsrin əvvəlində qeyd edilirdi ki, “Qaradağda, məsələn Tehran əyanlarının, Təbriz tacirlərinin, vəliəhdin özünün və b. mülkləri var idi.”⁴⁸

Hərçənd “Tehran əyanları” söz birləşməsi ancaq farslara aid deyil, bununla belə biz belə bir fikri qəbul edə bilərik ki, Azərbaycanda fars torpaq sahibləri var idi və onlar əyalətdə iri torpaq sahiblərinin ümumi sayında cüzi faiz təşkil edirdi.

Beləliklə, Azərbaycanda torpaq sahibləri həmin əyalətin sakinlərindən, ilk növbədə azərbaycanlılardan ibarət idi.

b) iranın digər azərbaycanlıları

Etnik baxımdan Zəncan mahalı Azərbaycandan heç nə ilə fərqlənmirdi, hətta əhalinin etnik yekcinsliyinə görə Azərbaycandan üstün idi. Lakin müvafiq məlumatın olmadığına görə bir mənalı tərzdə bu mahalda da iri torpaq sahiblərinin azərbaycanlılardan ibarət olmasını təsdiq etmək olmaz, hərçənd bu mahalda iri azərbaycanlı feodalların olduğu məlumdur. Beləki Cahanşah xan Əmir Əfşar Zəncanın iri və nüfuzlu feodalı idi, onun mülkləri Xəmsə-Həmədan-Gərus vilayətləri boyunca uzanmışdı.⁴⁹

Azərbaycanlıların yaşadığı digər rayonlara gəlinə, burada yaşadıkları rayondan asılı olmayaraq yarım-köçəri tayfaların yaylaq və qışlaqlarını əhatə edən öz torpaqları var idi. Belə ki, ən iri Azərbaycan (türk) tayfası olan qaşqayların Fars və Luristan vilayətlərində geniş əraziləri var idi ki, onlar həmin ərazi daxilində köç edirdilər. Deyilənlər həmçinin digər yarım-köçəri tayfalar: İnanlu, Nəfər, Baharlı, Baseri (Xəmsə tayfa ittifaqı tərkibində), Məməsani tayfasının tərkibində olan Ağacəri, Bıcaqcı (Xorasan), Əfşar (Kerman və Bəlucistanda), Şahsevənlər (mərkəzi iranda) üçün də doğrudur. Mərkəzi iranda şahsevənlərin köç əraziləri Savədən Qəzvinə qədər uzanırdı.

Məlumdur ki, yarım-köçəri tayfası oturaq həyata keçdikcə, onun ərazisi və ilk növbədə qışlaqlar tayfanın mülkiyyətinə çevrilirdi və tayfada baş verən sonrakı transformasiyalar tayfa və qəbilə başçılarından iri torpaq sahiblərinə çevrilməsinə, tayfanın sırası üzvlərinin tayfa başçılarından asılılığının yeni formalarına səbəb olurdu. Deməli, ayrı-ayrı Azərbaycan yarım-köçəri və etnik qruplar çərçivəsində iri torpaq sahibləri

azərbaycanlılardan ibarət idi. Belə ki, iri torpaq sahibləri sırasında keçmiş Qaragözlü tayfasının keçmiş başçılarından olan Nəsir-ol-Mülkü göstərmək olar, Həmədan vilayətinin yarısı onun mülkü idi,⁵⁰ Bayat tayfasından olan Bayatlar ailəsi də Ərak vilayətində böyük torpaq mülklərinə malik idi. Torpaq sahibləri arasında ölkənin müxtəlif rayonlarında, xüsusən şimali İranda geniş torpaq sahələrinə malik Qacar sülaləsinin üzvləri əhəmiyyətli təbəqə təşkil edirdi.

Nəhayət bir öyrənilməmiş faktı qeyd edək. Cənubi Azərbaycandan olub Tehranda yurd-yuva salmış azərbaycanlılar mərkəzi İranda torpaq sahələri əldə etməklə orta və iri torpaq sahiblərinə çevrildilər. Beləki, Müzəffərəddin şahla Tehrana gəlmiş saray həkimlərinin başçısı Həkim-ol-Mülk mərkəzi İranda Gülüstan və Vəramini, Xorasanda Fərimanı öz mülkü etmişdir. Firuzabad seyid İrəvaniyə bağlıdır.⁵¹ Bizdə olan məlumata əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycandan olan bəzi hərbiçilər də Mərkəzi İranda torpaq sahələri əldə edirdilər.⁵² Beləliklə, əyalətdən kənarında azərbaycanlıların yaşadığı rayonlarda iri torpaq sahibləri, görünür, əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi.

2- Burjuaziya:

3- a) Azərbaycan

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın dünya kapitalist təsərrüfat sisteminə cəlb edilməsi feodal cəmiyyətinin strukturunda yeni ünsürün - burjuaziyanın meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri idi. Xarici, qismən, daxili ticarətin artması yeni tacir təbəqəsinin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Azərbaycan burjuaziyasının fəaliyyətində xarici ticarətin üstünlük təşkil etməsi burjuaziyanın struktur xüsusiyyəti və fəaliyyətinin miqyasını müəyyən edirdi. Əyalətdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı malları ilə xaricdə ticarətlə məşğul olan Azərbaycan tacirləri ölkə xaricində nisbi müstəqil təbəqə təşkil edirdi. Azərbaycan tacirləri Türkiyə, Yunanıstan; Rusiya, Almaniya, Fransa, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə geniş ticarət edirdilər.

Ölkənin daxilində ticarətlə məşğul olan Azərbaycan burjuaziyası sözün geniş mənasında xarici burjuaziyanın vasitəçisi rolunu oynayır, çünki yerli mallar əyalət və ölkənin ticarətində ikinci dərəcəli rol oynayır. Təbriz şəhərinin uzun müddət xarici malların bütün ölkəyə xüsusən şimal rayonlarına bölüşdürülməsinin əsas mərkəzi olması sayəsində Azərbaycan burjuaziyası ölkənin şimal rayonlarına da nüfuz edirdi. Ölkədə xarici və daxili ticarətin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq Təbrizdə xarici firmaların şöbələri, İranın ticarət-bank cəmiyyətlərinin şöbələri, ölkənin digər rayonlarından tacirlər toplaşmışdılar. Lakin, həm xarici, həm də İran tacirləri ilk növbədə müxtəlif təşkilat və rayonların nümayəndəsi rolunu oynayır və Azərbaycanda ticarətlə cüzi miqyasda məşğul olurdular. Azərbaycanın ticarət burjuaziyasının əsas hissəsini yerli etnik birliklərin nümayəndələri, ilk növbədə azərbaycanlılar təşkil edirdilər, belə ki, İran burjuaziyasının yaranmağa başladığı dövrdə milli tərkibini ayrıca tədqiq etmiş iranşünas R.Seyidov yazırdı ki, Rus kirov-borc bankından böyük məbləğdə kredit alanlar sırasında

azərbaycanlılar böyük əksəriyyət təşkil edirdilər. Kredit alanların ikinci və üçüncü qrupunda da azərbaycanlılar üstünlük təşkil edir, ikinci yerdə isə ermənilər dururdu.⁵³

Xarici firmaların şöbələri ilə uğurla rəqabət aparmaq, xarici kapitalla qarşı mübarizə etmək məqsədi ilə Azərbaycan burjuaziyası ticarət, bank cəmiyyətlərində birləşməyə təşəbbüs edirdi. 1887-ci ildə Təbrizdə hacı Mehdi Kuzekonani və qardaşları həmçinin hacı Seyid Murtaza Serraf tərəfindən “Ettihadiyyə” adlı bank cəmiyyəti təşkil edildi. Həmin cəmiyyət tezliklə öz nüfuzunu Təbriz bazarında möhkəmləndirdi. Sonralar bu cəmiyyət C.Kastelli firması ilə birləşdi və o, cəmiyyətin faktiki müdirinə çevrildi. Bu birləşmiş cəmiyyətdə “Təbrizin bütün iri iş adamları iştirak edirdilər.”⁵⁴ Bu cəmiyyət sikkəxananı gümüşlə təchiz edir pul möhtəkirliyi ilə məşqul olur, ingilis Şahənşah bankının Təbriz şebəsi ilə güclü rəqabət aparırdı⁵⁵ və 15 il fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanda yerli burjuaziya azərbaycanlılardan başqa həmçinin ermənilər, yəhudilər və farslardan ibarət idi və bunlar ermənilər istisna olmaqla, əyalətin iqtisadi həyatında elə bir əhəmiyyətli rol oynamırdılar. Məsələn, yəhudilər Miyandoab qəsəbəsində ticarətdə əsas rol oynayırdılar.⁵⁶

Farslara gəlincə onu demək lazımdır ki, onlar Azərbaycan burjuaziyası tərkibində çox cüzi mövqeyə malik idilər.

b) iranın digər azərbaycanlıları

Bizim ixtiyarımızda iranın digər rayonlarında yaşayan azərbaycanlılardan ibarət burjuaziya haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin, azərbaycanlıların bir sıra yayılma və həyat tərzini xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, iddia edə bilərik ki, Xorasan (xüsusən Məşhəd şəhəri), İsfahan, Şiraz, Tehran, Həmədan və s. vilayət və şəhərlərdə iranın digər azərbaycanlılarından ibarət müəyyən burjuə təbəqəsi mövcud idi. Belə ki, ticarət və bank işləri ilə Xorasan, Mərkəzi iranın, ölkənin cənubunun oturaq azərbaycanlılarının, şəhərli azərbaycanlıların nümayəndələri məşqul ola bilərdi. Bununla belə, azərbaycanlı burjuaziyasının bu qismi haqqında ayrı-ayrı fərziyyələrdən başqa müəyyən bir şey demək çox çətindir. Burada onu qeyd etmək ki, yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycandan olan burjuaziyanın ölkənin şimalında və paytaxtda müəyyən nüfuzu var idi. Bununla bağlı olaraq R.Seyidov yazırdı ki, Tehranda və ölkənin şimal rayonlarında (Ənzəli, Bəndərgəz, Məşhəd): “Azərbaycan mənşəli burjuaziya əhəmiyyətli, yaxud aparıcı mövqeyə malik idi. Həm də iri burjuaziyanın ali dəstəsində Azərbaycanlılar görkəmli yer tuturdu.”⁵⁷

İran kəzak briqadasının təlim işləri üzrə müdiri, rus zabiti, polkovnik B.Kosoqovski (1894-1903), 1897-ci ildə öz gündəliyində 1891-1892-ci il iranda ingilis tənbəki inhisarına qarşı baş vermiş tənbəki üsyanının təşkilatçılarından biri, azərbaycanlı hacı Malik-ət-Tüccarın roluna toxunaraq yazırdı: “hacı Məlik Tüccar, olduqca məşhurdur, çox varlı tacirlərdən (çoxu azərbaycanlı olan) ibarət iri partiyası (Tehranda - V.M.) vardır.”⁵⁸

Deyilənlər göstərir ki, Tehrandada cənubi azərbaycanlılardan ibarət müəyyən tacir təbəqəsi vardır. Onlardan bəzilərinin adını qeyd etmək olar.

Hacı Əbdül-Rəzzaq Üsküyi Müzəffərəddin şahla Tehrana gəlmiş və orada ticarətxana açmışdır. Nəsrəddin şahın hakimiyyəti illərinin sonlarında Maqaza kimi tanınmış hacı Məhəmməd İsmayıl Tehrana köçmüş və İstanbul ilə hərtərəfli ticarət etməyə başlamışdır.⁵⁹

Müzəffərəddin şahın (1896-1906) hakimiyyət dövrünün əvvəllərində Təbrizin tanınmış taciri və sərrafi hacı Mir Əhməd Murtəzəvi Tehrandada sərraflıq şöbəsi açmış və atasının ölümündən bir neçə il sonra Tehrana köçmüşdür.⁶⁰

İsfahanın iri kommersantları sırasında hacı Seyid Əbu Talib Təbrizinin adı qeyd edilmişdir.⁶¹

1898-ci ildə Tehrandada yaradılmış “Şirkətə omumiyyə əmtəyə İran” adlı iri bank cəmiyyətinin tərkibində (cəmi 17 nəfər) yuxarıda adı çəkilən hacı Əbdül Rəzzaq Üsküydən başqa Təbriz sərrafları hacı Fərac, hacı Bağır, Məşhədi hacı Ağa Sərraf, hacı Lütəlinin də adları qeyd edilmişdir.⁶²

Beləliklə, Azərbaycan burjuaziyasının ticarətçi və digər təbəqələri əsas etibarı ilə azərbaycanlılardan və az bir dərəcədə İranın digər etnik birliklərinin nümayəndələrindən ibarət idi.

Azərbaycanda İranın qeyri-millətlərindən olan burjuva təbəqəsi Azərbaycan burjuaziyasının mövqeyinə xarici burjuaziya nisbətən çox az təsir edirdi. Xarici burjuaziyanın təsirinin güclənməsi İran cəmiyyətinin həyatında müxtəlif cür rol oynayan ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı idi.

Bir tərəfdən bu əlaqələrin genişlənməsindən iri və inkişaf etmiş ölkələr şüurlu surətdə yerli istehsalın genişlənməsi və inkişafının, kapital yığılı və onun sənayeyə qoyuluşunun qarşısını almaq məqsədi ilə istifadə edirdilər, digər tərəfdən bu əlaqələr ölkədə xarici nüfuzun güclənməsində marağı olan xüsusi komprador təbəqənin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Komprador burjuaziyanın - xarici təsirin vasitəçisinin - meydana gəlməsi xarici təzyiqli və buna yardım edənlərə qarşı çevrilmiş burjuaziya daxili mübarizəyə səbəb olurdu.

1900-cü ildə xaricə səfəri zamanı Müzəffəridin şah yol üstü Təbrizdə dayanmış və burada Təbriz tacirlərinin nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Nümayəndə heyətinə müraciət edərək şah onları ticarətin inkişafı üçün daha əzmlə mübarizə aparmağa, xaricilərin təzyiqli altında geri cəkilməməyə çağırırdı. Ticarəti “ölkənin ruhu” adlandırılan şah İran ticarətinin xaricilərin əlindən geri alınmasının zəruriliyini qeyd etmişdir.⁶³

“İngiltərə və Rusiyanın İranın ticarət-pul kapitalının nümayəndələri ilə rəqabətinin nəticəsi - R.Seyidov yazır - XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli bank işinin böhranı, ayrı-ayrı sərrafların və ticarət-bank evlərinin var-yoxdan çıxması və müflisləşməsi oldu.”⁶⁴ Həm xaricilərin təzyiqinin güclənməsi, həm də

ticarətin inkişafı, torpaq münasibətlərindəki dəyişikliklər ilk növbədə zəhmətkeşlərin sosial-iqtisadi vəziyyətində əks olunurdu.

Geniş zəhmətkeş təbəqələr

İlkin təhlil aparmadan təsdiq edə bilərik ki, Azərbaycanda əsas təbəqələr yerli etnik birliklərin nümayəndələrindən və ilk növbədə azərbaycanlılardan ibarət idilər. Zəhmətkeş təbəqələrin xarakter cəhəti ondan ibarət idi ki, bu mühitdə yaranan yeni struktur komponenti - meydana gəlməkdə olan proletariat, (Azərbaycandan kasbkarlığa gedənlərin sayının durmadan artması ilə bağlı olaraq) əsasən əyalətdən kənarında: cüzi bir hissəsi Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində (balıq vətəgələri) və Rusiya imperiyasının cənub rayonlarında-Şimali Azərbaycanda və Zaqafqaziyada formalaşırdı. Balıq sənayesində çalışan fəhlələrin və ölkədən xaricə gedən kasıbkarların çoxu azərbaycanlı idi.⁶⁵

Müxtəlif statuslu təbəqələr arasında məmurlar, ziyalılar - bürokratiya dururdu.

Sosial baxımdan bürokratiyanın yuxarı təbəqələri hakim dairələrə, aşağı təbəqələri zəhmətkeş təbəqələrə yaxınlaşdı. Bununla belə mülkü məmurlar, yaxud bürokratiya müəyyən və daim təkrar istehsal olunan bir təbəqə kimi nisbi müstəqilliyə malikdir və deməli onun bir sıra xüsusi kasta mənafeyi vardır və onların bu mənafeyi təmin etməyə yönəlmiş səyi bu və ya başqa şəkildə cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərinə təsir edir. Çoxmillətli dövlətə gəldikdə, burada bürokratiya təbəqəsinin üzvlərinin milli mənsubiyyəti az rol oynamır. Biz həm Azərbaycan, həm də İran miqyasında İran cəmiyyətinin üstqurum yarım-sistemlərində azərbaycanlıların yerini müəyyən etməyə çalışacağıq.

Beləliklə, Azərbaycanda idarəedici sistemin etnik tərkibi nə ilə səciyyələnirdi?

1828-ci ildə Rusiya və İran arasında Türkmənçay sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycanın əyalət statusu və onun idarə olunmasının xarakteri müəyyən edilmiş oldu.

Digər əyalətlərdən fərqli olaraq Azərbaycan hələ 1805- ci ildə vəliəhdin canişinlik əyaləti elan edilmiş və bu status Qacar sülaləsinin hakimiyyət dövrünün axırına kimi saxlanmışdır. Azərbaycana hakim-vali həmişə vəliəhd təyin edilirdi. Vəliəhdin olmadığı dövrdə (hələ anadan olmayanda), yaxud şahzadənin uşaqılıq illərində bu vəzifəyə müvəqqəti olaraq digər Qacar şahzadələri təyin edilirdilər. Vəliəhd vali sifəti ilə Azərbaycana gəlib İran taxt- tacına sahib olana qədər burada qalırdı.

Azərbaycanın idarəsinin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, İranın digər əyalət və vilayətlərindən fərqli olaraq bütün ölkə kimi bu əyalət də ancaq Qacarların özləri tərəfindən idarə olunurdu. Bu ənənə formal olaraq 1925-ci ilə kimi saxlansa da, əməldə birinci İran inqilabı illərinə (1905-1911) kimi, 1907-ci ildə vəliəhd, Azərbaycanın valisi Məhəmməd Əli Mirzə şah elan olunana qədər davam etmişdir.

Cədvəl №1-də (Əlavə 1) 1828-1941-ci illər ərzində Azərbaycan valilərinin sayı və milli mənsubiyyəti

göstərilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi 1828-1906-cı illər ərzində Azərbaycan ancaq Qacarlar tərəfindən idarə olunmuş və valilərdən beşi vəliəhd idi.

1906-cı ilə qədər Qacar şahzadələri Azərbaycanı (bütün əyalət və vilayətlərdə olduğu kimi) bir qrup ali məmurların köməyi ilə idarə edirdi. Bunların arasında pişkar ayrıca mövqeyə malik idi. Pişkar əyalətdə siyasi, maliyyə və s. vəziyyətə məsul olub mərkəzdən təyin edilir və vəliəhdə tabe idi.

Bununla belə pişkarın rolu və nüfuzu çox zaman Qacar şahzadəsinin şəxsi keyfiyyət və bacarığından asılı idi. Vali azyaşlı (məsələn 9 yaşlı Müzəffərəiddin Mirzə) yaxud gənc olanda (17 yaşlı Nasirəddin Mirzə), vali öz-özünə işdən uzaqlaşanda (Rukn-od-Dövlə Ərdəşir Mirzə), əyaləti işdə pişkar təkbəşinə idarə edirdi. Lakin vali fəallıq, iradə, müstəqillik kimi keyfiyyətlərə malik olanda (Abbas Mirzə Naib-os-Səltənə, Bəhram Mirzə və Məhəmməd Əli Mirzə) pişkar öz əsas funksiyasını, yəni valinin iradəsini yerinə yetirmək funksiyasını yerinə yetirirdi.

Siyahıdan göründüyü kimi (Əlavə I, cədvəl 2) 1828-ci ildən 1906-cı ilə qədər pişkar vəzifəsini 20 nəfər şəxs tutmuşdur; bunlardan 5 (yaxud 6) nəfəri azərbaycanlı (4-qacar, 1 ya da 2 - yerli azərbaycanlı), üç nəfəri kürd idi, bir nəfərin milliyyətini təyin etmək mümkün olmadı, qalanları fars idilər. Bu vəziyyət Qacar ənənəsi ilə izah olunur. Belə ki, ənənəyə uyğun olaraq birinci nazir (sədr- əzəm) əsasən sülalə üzvlərindən təyin edilmirdi. Bu qayda o qədər ardıcıl olmasa da pişkarın seçilməsində də gözlənilirdi, özü də pişkarların təyin edilməsində baş nazir əsas rol oynayırdı. Bir qayda olaraq iri və əyan ailələrindən çıxıb baş nazir vəzifəsini tutan şəxslər öz ailəsinin mövqeyini hər vasitə ilə genişləndirməyə və möhkəmləndirməyə çalışır və yüksək vəzifələrə öz yaxın qohumlarının təyin olunmasına səy edirdilər.

Bütövlükdə əyalətdə mərkəzi hakimiyyəti nə Qacar sülaləsini təmsil edən və tez-tez dəyişdirilən pişkar, müəyyən dərəcədə burada, o cümlədən, vəliəhd tərəfindən ehtimal olunan mərkəzdən qaçma meyillərini neytrallaşdırırdı. Pişkar və yerli əhəlinin qarşılıqlı münasibəti özünə- məxsusluğu ilə səciyyələnirdi. Bu münasibətlər yerli varlı təbəqələrin mərkəzə qarşı yönəlmiş söylərində təzahür edən sinifdaxili konfliktlər meydana gələrkən milli çalar kəsb edirdi. Belə hallarda varlı təbəqələr yaxud ali ruhanilər pişkara qarşı mübarizədə geniş təbəqələrdən (ilk növbədə Təbrizdə şəhər təbəqələri), onların vətənpərvərlik hisslərindən geniş istifadə edirdilər. Pişkarın fəaliyyəti geniş təbəqələrin müəyyən mənafeyini təmin etməyə yönəldə və həmin təbəqələr tərəfindən müdafiə olunanda onun milli mənsubiyyəti hec bir rol oynamırdı.

Əyalətdə ən yüksək, özü də gəlirli və nüfuzlu vəzifələrdən biri maliyyə idarəsinin rəisi vəzifəsi-pişkari maliyyə yaxud vəzirli maliyyə idi.

Dövlət xidmətinin icrası onun qarşısında həm dövlətin həm də yerli əhəlinin hesabına varlanmaq üçün geniş imkanlar açırdı, bu da geniş narazılığa səbəb olurdu.

Aşağıda (Əlavə I, cədvəl 3) əyalətin 1848--ci ildən 1928\29-cu ilə qədər dövr ərzində maliyyə idarəsinin

rəislərinin tam olmayan sayı verilir. Baş maliyyə məmurları haqqında məlumat tam olmasa da, deyə bilərik ki, onlar, əsasən, farslardan ibarət idilər.

Əyalətin ali inzibati məmurları sırasında həmçinin xarici işlər nazirliyinin əyalətdə əsas nümayəndəsi olan Kargüzar vəzifəsini də qeyd etmək lazımdır. Kargüzar xarici konsulların iştirakı ilə İran və xarici təbəələrin, İran təbəəsi olan müsəlman və qeyri-müsəlmanların münasibətləri ilə bağlı məsələləri həll edir, xarici viza verilməsi məsələləri ilə məşğul olurdu. Kargüzar xarici işlər naziri tərəfindən təyin olunur və nominal olaraq valiyə tabe idi. Kargüzarın şəxsi varlanmaq üçün müxtəlif süi- istifadə imkanları var idi. Pişkar, maliyyə rəisi kimi kargüzar da öz “gəlirinin” bir hissəsini özündən yuxarılarla bölüşdürürdü.

Aşağıda Azərbaycan kargüzarlarının sayı verilir. (Əlavə I, cədvəl 4) Cədvəldən görüldüyü kimi, kargüzarlar haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat toplamaq mümkün olmadı. Bununla belə aydındır ki, 14 kargüzardan 7 azərbaycanlı, biri farsdır, o birilərinin milliyyətini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadı. Lakin razılaşımaq olar ki, onlardan 4-ü yəqin ki fars idilər. Bu ehtimalla razılaşısaq, onda deyə bilərik ki, azərbaycanlılar və farslar həmin vəzifənin verdiyi mənfəəti öz aralarında bölüşdürürdülər.

İranda ingilislər tərəfindən Xaneqin-Tehran-Buşir (1862-1865) telefon xəttinin çəkilməsi və bu xəttin Təbriz və Culfaya qədər uzadılmasından (1868) sonra ölkənin idarə sistemində daha bir hörmətli (prestij) vəzifə - əyalət və vilayətlərin mərkəzində teleqraf rəisi - rəise teleqraf vəzifəsi meydana gəlmişdir. Bu, cəmiyyətin inzibati və siyasi sistemində iri vəzifələrdən biri idi. Teleqraf rəisi təkcə ona həvalə edilmiş təsərrüfatın iş qabiliyyətini, etibarlı rabitəni təmin etmək məsələləri ilə deyil, həm də əyalət və vilayətdə ictimai, siyasi həyata nəzarət edən, lakin rəsmi surətdə mövcud olmayan siyasi orqanın əsas nümayəndəsi yaxud rəisi idi və yerlərdə hakimiyyət orqanları başçılarının qeybinde onların vəzifəsini yerinə yetirirdi. Buna görə də bu vəzifə olduqca hörmətli və qiymətli idi. Aşağıda Azərbaycan teleqraf rəislərinin tam olmayan siyahısını veririk. (Əlavə I, cədvəl 5) Cədvəldən görüldüyü kimi bu vəzifəyə həm azərbaycanlılar, həm də farslar təyin olunurdu.

Azərbaycanın yuxarı inzibati məmurlarının milli tərkibi haqqında daha geniş təsəvvürə malik olmaq üçün müxtəlif mənbələr əsasında bir sıra əyalət və mahalların hakimləri haqqında tərtib edilmiş cədvəlləri də nəzərdən keçirmək lazımdır.

Beləliklə, 1833-cü ildən 1906-cı ilə qədər Ərdəbil üzrə siyahıda (Əlavə I, cədvəl 6) 21 adamın adı qeyd edilmişdir. Bunlardan 13 azərbaycanlı (7-qacar), 1 yaxud 2 nəfəri kürd, 1 nəfəri farsdır, 5-6 nəfərin milliyyəti müəyyən edilməyib.

1848-ci ildən 1906-cı ilə qədər Urmiyə vilayətinin 17 hakimi olmuşdur: bunlardan 12 nəfəri azərbaycanlı (8 nəfəri qacar), 1 nəfəri fars idi, 4 nəfərin milliyyəti müəyyən edilməyib. (Əlavə I, cədvəl 7)

1850-ci ildən 1906-cı ilə qədər Xoy üzrə siyahıda 18 nəfər qeyd edilib: bunlardan 11 nəfəri azərbaycanlı

(8 nəfəri qacar) idi, qalanların milliyyəti müəyyən olunmamışdır. (Əlavə I, cədvəl 8)

Müxtəlif dövrlərdə Zəncan mahalının Azərbaycanın tərkibində olması və onun etnik yekcins azərbaycanlı əhalisini nəzərə alaraq həmin mahalın hakimlərinin siyahısını da tərtib etdik. 1848-ci ildən 1906-cı ilə qədər Zəncanın 17 hakimi olmuşdur. Bunlardan 14 nəfəri azərbaycanlı (12 nəfəri qacar), 1 nəfəri kurd idi, 2 nəfərin milliyyətini aydınlaşdırmaq mümkün olmadı. (Əlavə I, cədvəl 9)

Beləliklə, əyalətdə yerli hakimiyyətə başçılıq edən 67 nəfərdən 28 nəfəri azərbaycanlı (ilk növbədə qacar), 24 nəfəri fars, 3 nəfəri kürd idi, 15 nəfərin milliyyəti müəyyənləşdirilməyib.

4 vilayət və mahalın 73 hakimindən 49 nəfəri azərbaycanlı (35 nəfəri qacar), 2 yaxud 3 nəfəri kürd, 2 nəfəri fars idi, 18 yaxud 19 nəfərin milliyyətini müəyyən etmək müəyyəsər olmadı.

Bütövlükdə, biz Azərbaycanın 140 inzibati məmurunun ad və soyadını müəyyən etmişik. Bunlardan 74 nəfəri azərbaycanlı (əsasən qacarlar), 26 nəfəri fars, 5 və ya 6 nəfəri kürd idi 33 ya da 34 nəfərin milliyyəti dəqiq müəyyənləşdirilmədi. Göründüyü kimi, bütövlükdə əyalətin inzibati məmurları içərisində əsasən qacarlarla təmsil olunmuş azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər. Farslar əsasən, vilayət idarəsində, azərbaycanlılar həm əyalət idarəsində, həm də vilayət və mahalların idarəsində iştirak edirdilər. Bundan əlavə azərbaycanlılar ilk növbədə hakim Qacar sülaləsi və tayfası ilə təmsil olunmuşdur.

Azərbaycanın inzibati məmurlarının belə müxtəlif etnik tərkibi və müvafiq etnik ierarxiya Azərbaycan və mərkəz yaxud mərkəzi hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərində əsaslı əhəmiyyətə malik idi. Nə qədər ki, hakimiyyət Azərbaycan - qacar sülaləsinin əlində idi, fars məmurları əyalətdə fars millətinin deyil, mərkəzi hakimiyyətin və Qacar sülaləsinin mənafeyini təmsil edirdilər. Buna görə də fars məmurlarının Azərbaycanda xidmət etməsi Azərbaycan - fars milli münasibətlərinin xarakterinə elə bir təsir göstərmirdi, hərçənd ölkədə milli münasibətlərə müəyyən təsir göstərə bilmək imkanına öz-özlüyündə malik idi. Bundan başqa, Qacar sülaləsinin hakimiyyəti illərində fars məmurlarının əyalətdə xidmət etmələri və bu faktın ölkədə milli münasibətlərə mümkün olan təsiri bir növ Azərbaycan və bütün İran azərbaycanlılarının hakim təbəqələrinin nümayəndələrinin ölkənin və onun ayrı-ayrı inzibati rayonlarının idarə edilməsində daha geniş iştirakı ilə neytrallaşırdı.

İranda hakimiyyətin Azərbaycan qacar sülaləsinin əlində olduğunu nəzərə alaraq biz ilk növbədə iranın idarə sistemində qeyri-qacar azərbaycanlıların yeri və rolunu müəyyən etməyə çalışdıq.

Beləliklə, 1840-cı ildən 1906-cı ilə qədər olan bir dövrdə, demək olar ki, bütün inzibati vahidlərdə bu və digər illərdə vali (general-qubernator) və qubernator vəzifəsində 30 nəfər azərbaycanlı çalışmışdır. (Əlavə I, cədvəl 10) Nəzərə alsaq ki, bu vəzifələrə ilk növbədə hakim sülalənin nümayəndələri təyin edilirdi, onda razılaşırıq ki, qeyd edilən rəqəm çox böyük rəqəmdir. Doğrudan da 1848-1888- ci illər ərzində Xorasan əyalətinin 20 valisindən 13 nəfəri, fars əyalətinin 11 valisindən 10 nəfəri, Luristanda 15 nəfərdən 10 nəfəri,

Ərəbistanda (Xuzistan) 15 nəfərdən 10 nəfəri, Kürdüstanda 12 nəfərdən 7 nəfəri qacar şahzadələri idilər. 66 Qalanlar şah sülaləsinə mənsub olmayan qacarlar, qeyri-qacar mənşəli azərbaycanlılar, iranın digər xalqlarının nümayəndələrindən ibarət idilər. Məsələn Kirman və Büluçistanın 11 valisindən 4 nəfəri şah sülaləsinə mənsub olmayan qacar, 4 nəfəri qeyri-qacar mənşəli azərbaycanlı və ancaq 3 nəfəri fars idi. 67 Qacarların valilər və hakimlərin tərkibində aparıcı rolu İran inqilabına (1905-1911) qədər qorunub saxlanmışdır. Məsələn 1905-ci ildə iraqnda 22 nəfər vali və hakimdən 10 nəfəri qacar, 4 nəfəri azərbaycanlı idi.68

11-ci cədvəldən göründüyü kimi (Əlavə 1) 1834-1906-cı illərdə iranda hələ müasir təşkilat-struktura malik hokümət kabinələri təşkil edilmədiyi vaxtlarda, vəzir-nazir vəzifəsində, qacarlar nəzərə alınmadan, 20 nəfər azərbaycanlı çalışmışdır. Həm də Xarici işlər nazirliyi, Ədliyyə nazirliyinə uzun müddət ərzində, Mətbuat nazirliyinə isə yarandığı gündən (1871) azərbaycanlılar başçılıq etmişlər. Məhəmməd şahın hakimiyyəti illərində (1834-1848) onun baş naziri də azərbaycanlı olmuşdur.

Beləliklə, farsların Azərbaycanın idarə olunmasında rolu ilə azərbaycanlıların iranın idarə edilməsindəki rolunu müqayisə etmək olar, lakin onların bütövlükdə ölkənin idarə olunmasında rolundan danışmaq daha doğru olardı.

Cəmiyyətin üstqurum strukturunun etnik tərkibi haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün azərbaycanlıların İran ordusunda yerini qısaca nəzərdən keçirmək lazımdır.

Qacar sülaləsinin hakimiyyəti illərində İran ordusunun tarixi, bu və ya digər illərdə vəziyyəti, quruluşu, təchizatı və s. rus, sovet, xarici müəlliflər tərəfindən müfəssəl surətdə şərh edilmişdir. Buna görə də deyilənləri təkrar etməyə ehtiyac yoxdur, mövcud informasiya əsasında Azərbaycan azərbaycanlılarının və iranın digər azərbaycanlılarının İran ordusunda əhəmiyyəti və yerini təyin etmək daha vacibdir.

1848-ci ilə qədər İran ordusu, demək olar ki, əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunmuşdur. İlk dəfə Avrona mütəxəssislərinin köməyi ilə Avropa tipli nizami ordu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaradılmışdır. Bu ordu Azərbaycan ordusu adlanırdı. O zaman yeni təşkilat prinsipləri bütün iranda tətbiq edilmədi. Ancaq 1848-ci ildə Mirzə Tağı xan sədr-əzəm olandan sonra iranda müasir ordu yaratmaq üçün böyük səy göstərdi. Nəticədə hərbi hissələrin - polkların (ya da batalyonların - foucların) sayı əvvəlcə 50-yə, sonra 79-a çatdırıldı. Piyadadan başqa nizami ordunun tərkibinə topçu hissələri (20-dən 33 polka (batalyona) qədər) də daxil idi. Əvvəllərdə olduğu kimi, ordunun tərkibinə həmçinin yarım köçəri tayfaların süvari dəstələrindən ibarət, müharibə zamanı xidmətə çağırılan, ya da qismən yolların qorunmasında xidmət edən qeyri-nizami qoşunlar da daxil idi.

Yeni ordunun quruluşunda Azərbaycan qoşunu özünün ərazi-təşkilat strukturunu saxlamış və ölkənin digər rayonlarında təşkil edilmiş hərbi təşkilatlar sırasında ən irisi olaraq qalırdı.

Azərbaycan qoşunu 26 piyada, 10 (20-dən) ya da 18 (33-dən) artilleriya polkundan və 24 süvari dəstədən ibarət idi. Orduda azərbaycanlıların sayı Azərbaycan qoşunu ilə məhdudlaşmırdı. Yerdə qalan 53 piyada, 10 (yaxud 15) topçu polklarında və çoxsaylı süvari dəstəsində azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdilər. Bunu İran ordusunun milli tərkibi haqqında yazan müəlliflərin müşahidələri də təsdiq edir. A.i.Medvedyev yazırdı ki, “təqribən bütün farslar hərbi xidmətdən azad ediləblər”, ordunun ancaq 15% təmiz fars- arilərdən ibarətdir”⁶⁹. İ.İlyenko qeyd edirdi ki, artilleriya ancaq Azərbaycan və İrake Əcəmin əhalisindən təşkil olunur.⁷⁰ Bu da azərbaycanlı sülalələrinin, o cümlədən Qacarların ənənəvi siyasəti-hərbi işdə öz həmtayfalarına arxalanmaq siyasəti ilə izah olunurdu.⁷¹

Piyada, artilleriya kimi süvari dəstələri də əsasən İrake-Əcəmdə, Xorasanda təşkil edilirdi ki, burada da böyük miqdarda türk (azərbaycanlı) əhali yaşayırdı. Belə ki, Həmədan, Qəzvin, Savə-Zərənd, Zəncan vilayət və mahallarında, eləcə də Xorasan əyalətində yaradılan hərbi hissələr çox zaman qaragözlü, əfşar, şahsevən, xələc, bayat, qacar, qaşqay və s. tayfaların (yaxud keçmiş tayfaların) üzvlərindən ibarət olurdu. M.Bamdad həmin cəhətə diqqət yetirərək yazır; “Qaragözlü tayfası... Qacar sülaləsinin hakimiyyəti illərində İran ordusunun əhəmiyyətli hissəsini verirdi”⁷² Əlavə edək ki, Həmədan vilayətinin oturaq əhalisinin əsas hissəsi qaragözlülərdən ibarət idi.

XIX əsrin sonlarına doğru İranın kapitalist ölkələrindən asılı bir ölkəyə çevrilməsi ilə ordu ölkənin mustəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qoruyucusu kimi funksiyası və əhəmiyyətini itirmişdir. Buna görə də İran piyada polklarının sayı azalırdı və XIX əsrin axırına yaxın ölkədə İran müəllifi M.H.Yekrəngiyanın əqidəsinə görə cəmi 37 polk var idi.⁷³ Bunlardan 25-i Azərbaycanda, 12- si Mərkəzi İranda - İrake Əcəmdə təşkil olunurdu.⁷⁴ İran müəlliflərinin məlumatını diqqətlə nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, 12 polkdan 6-sı Mərkəzi İran azərbaycanlılarından təşkil olunurdu. Beləliklə 37 polkdan 31-i Azərbaycan (türk) polku idi.

Nəsrəddin şah hakim sülalənin mənafeyinin qorunmasında döyüş qabiliyyətli hərbi hissəsinin əhəmiyyətini dərk edərək Rusiyanın rus zabitlərinin başçılığı ilə İranda kazak tipli hərbi hissə yaratmaq təklifini qəbul etmişdir. İranda 1879-cu ildə kazak briqadasının əsası belə qoyulmuşdu.

XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində bu hərbi hissə iki polkdan: mühacir və yerli polklarından ibarət idi, özü də mühacir polkuna üstünlük verilirdi.⁷⁵ Mühacirlər Qafqazdan köçənlər yaxud vaxtilə köçmüşlərin xələfləri idilər.⁷⁶ M.H.Yekrəngiyan qeyd edirdi ki, Nəsrəddin şah mühacirlərə xüsusi ehtiram göstərirdi, ona görə də yeni hərbi hissəni ancaq onlardan təşkil etməyi qərara almışdı. ⁷⁷ Əgər müəlliflərdən birinin belə bir qeydini nəzərə alsaq ki, başlanğıcında briqada mühacirlərlə yanaşı mərkəzi İranda yaşayan Bağdadi şahsevənlərdən təşkil olunmuşdu,⁷⁸ onda aydındır ki, əvvəldə kazak hərbi hissəsi azərbaycanlılardan ibarət idi. Sonralar kazak briqadasının digər xalqların nümayəndələri hesabına genişlənməsinə baxmayaraq azərbaycanlılar onun tərkibində üstünlük təşkil edirdilər. “Zabitlərin çoxu və briqadanın aşağı rütbələrinin çoxu mühacirlərdən ibarət idi...”⁷⁹ Kazaklar əksərən Qafqazdan gələnlərdən ibarətdir.⁸⁰

Sırası azərbaycanlı əskərlərin vəziyyəti ağır olsa da, zabitlər içərisində Azərbaycan türklərinin üstünlüyü onlara müəyyən maddi və mənəvi mənfəət gətirirdi, İran ordusunun təşkilat prinsiplərinə uyğun olaraq orduda azərbaycanlı zabitlər üstünlük təşkil edirdi. Bununla belə Azərbaycan azərbaycanlıları nadir hallarda Azərbaycan qoşununun komandanı təyin edilirdilər. Bunu 12-ci cədvəldən (Əlavə 1) aydın görmək olar. Göründüyü kimi 1830-cu ildən 1906-cı ilə kimi Azərbaycan qoşununa 15 nəfər komandirlik etmişlər, onlardan 4 nəfəri kürd, 8 nəfəri azərbaycanlı idi, 3 nəfərin milliyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. 8 nəfər azərbaycanlıdan ancaq 2 nəfəri Azərbaycandan idi.

Azərbaycan və İranın digər azərbaycanlılarının ölkənin sosial-siyasi strukturunda, hərbi təşkilatında yuxarıda təsvir edilən yeri azərbaycanlı ziyalıların da ölkənin mənəvi həyatında rolunu və yerini bir qədər şərti mənada müəyyən edirdi. İranşünaslıqda qəbul olunmuş fikrə görə, azərbaycanlı və ilk növbədə Azərbaycandan olan ziyalılar və qacar ziyalıları ölkənin mədəni həyatında mühüm rol oynayaraq Azərbaycanda və bütün İranda əhəmiyyətli təbəqə təşkil edirdilər. Yuxarıda deyilənlər İranda XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində milli münasibətlərin vəziyyətini başa düşməyə yaxından kömək edir.

3- XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəlində İranda milli münasibətlərin özünə məxsus cəhətləri.

İranda milli münasibətlər, o cümlədən, ölkənin iki ən böyük etnik birlikləri olan azərbaycanlılarla farsların münasibəti, onlardan hər birinin cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi, hərbi, mədəni strukturunda yeri ilə müəyyən olunurdu. Ölkənin siyasi sisteminin əsas komponenti hakim Qacar sülaləsi idi. İranın həyatında azərbaycanlıların vəziyyətinin başqa bir xüsusiyyəti onların ölkənin ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi, hakim sülalə və hakim təbəqələrin mənafeyini hərbi yolla müdafiə funksiyasını yerinə yetirmələri ilə bağlı idi. Cəmiyyətin həyatında farsların belə bir spesifik funksiya yerinə yetirməsi az gözə çarpırdı. Azərbaycanlılar tərəfindən cəmiyyətin həyatında bu iki mühüm funksiyayı yerinə yetirmək onlara farslara nisbətən daha böyük maddi və mənəvi üstünlüklər verirdi. Bununla yanaşı, qacarların Azərbaycandan uzaqda olmaları, onlarla azərbaycanlıların (Azərbaycan) daxili münasibətlərinə bir sıra ziddiyyətlər əlavə edirdi. Bu ziddiyyət müəyyən dərəcədə vəliəhdin Azərbaycana vali təyin edilməsi və Azərbaycanın canişinlik elan olunması ilə zəiflədilmişdi. Həm də vəliəhdin şah elan olunana qədər Azərbaycanda vali vəzifəsini yerinə yetirməsi onu sırf Qacar tayfasının nümayəndəsi olmaqdan müəyyən qədər uzaqlaşdırıb qacar-azərbaycanlı (Azərbaycan) hakim təbəqələrin nümayəndəsinə çevirirdi. Beləliklə, Qacar hakim sülaləsinə münasibət qacar- Azərbaycan hakim təbəqələrinə münasibət kimi təzahür edirdi. Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin bu cəhəti özünü əsasən Müzəffərəddin şahın (1896-1906)- hakimiyyət illərində göstərməyə başlamışdır.

Təbrizdə başına tac qoymuş Müzəffərəddin şah Tehrana əvvəla Azərbaycan tərəfindən tanınmış İran şahı

kimi, ikincisi Azərbaycan (o cümlədən qacar) əyanlarının və Azərbaycan qoşununun müşayiəti ilə gəlmişdir. 81 İşdə İran taxt-tacına Azərbaycan nümayəndəsi nail olmuşdu. Lakin, Azərbaycandan gedən şah əsas Azərbaycan əhalisindən təcrid olunur və Tehranda yerli fars və azərbaycanlı (və qacar) əyanlarının əhatəsinə düşürdü. Belə bir şəraitdə şah ənənəyə riayət edərək azərbaycanlılar və farslar arasında balans yaratmaq siyasəti yeridirdi. Paytaxta şahla bərabər gəlmiş azərbaycanlıların vəziyyəti və nüfuzu əsasən şahın iradəsindən və yerli əyanların nüfuzundan asılı olurdu. Ənənəvi yerli, paytaxt azərbaycanlı və fars əyanları Azərbaycandan şahla birlikdə gəlmiş yeni əyanlara qarşı mübarizədə öz təcrübələrinə, çoxsaylı köhnə əlaqələrinə və nəhayət öz nüfuz və iqtisadi qüdrətlərinə arxalanırdılar. 82

Beləliklə, Azərbaycandan yeni gələnlər Tehranda təkcə fars əyanlarının deyil həm də Tehranda müəyyən dərəcədə assimilyasiya olunmuş azərbaycanlı və qacar əyanlarının müqavimətinə rast gəlirdilər. Nəticədə sinif daxili, daha doğrusu təbəqə daxili münaqişələr müəyyən mənada milli çalar kəsb edirdi. Hakim sülalənin Azərbaycan-qacar mənşəli olması sayəsində hakimiyyətə qarşı çevrilmiş hər hansı hərəkət antiazərbaycan istiqaməti də kəsb edirdi.

Azərbaycan-fars milli münasibətlərində antiazərbaycan cəhətinin üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi də İran ordusunun daha çox azərbaycanlılardan ibarət olması idi. Zorakılıq yaxud güc aləti olan ordu istər-istəməz .anti- azərbaycan əhval-ruhiyyəsini gücləndirirdi.

Bizim fikrimizcə, İranda XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin əsas xüsusiyyəti hakim Qacar sülaləsinin mənşəyi və Azərbaycanla münasibəti ilə əlaqədar olan antiazərbaycan əhval ruhiyyəsinin mövcud olması idi. Bunu dolayısı ilə farsların azərbaycanlıların milli xarakterinə verdikləri qiymət də təsdiq edir. Əgər xarici müşahidəçilər azərbaycanlıların xarakterinin öz qüvvəsinə inam, inadkarlıq, 83 igidlik, fəallıq 84 və s. kimi müsbət cəhətlərini qeyd edirdilərsə, farslar, xarici və qismən azərbaycanlı müəlliflərin məlumatına görə-, inkişaf etməmə, ünsiyyətdən çəkinmə 85 özünü idarə edə bilməmək, kütlük, 86 kobudluq, xəsislik, qonaq sevməzlik, 87 sadələvhlik 88 və s. kimi mənfi cəhətlərini qeyd edirdilər. Aydınır ki, heç də bütün göstərilən mənfi cəhətlər azərbaycanlıların milli xarakterinə xas deyildir. Bu qəbil qiymətdə təkcə xarakterin milli xüsusiyyətləri deyil, həm də farsların azərbaycanlıların siyasi-hərbi hakimiyyətinə mənfi münasibəti və fars məmurlarının normal insan (müti, çoxsözlü, səbatsız və s.) haqqında təsəvvürləri əks olunmuşdur.

Bundan əlavə istər farsdilli, istərsə də xarici ədəbiyyatda azərbaycanlıların öz növbəsində farsların milli xarakterinin xüsusiyyətlərinə mənfi münasibəti qeyd edilməmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanda meydana gələn kapitalist sosial komponentlər; burjuaziya, proletariat və intelligensiya, əsasən, azərbaycanlılardan səbəb idi. Azərbaycan xalqının nümayəndələri İran dövlətinin idarə sistemində, ölkə ziyalılarının tərkibində mühüm yer tuturdu.

Siyasi hakimiyyətin türk-qacar sülaləsi əlində, Hərbi qüvvənin əhəmiyyətli hissəsinin azərbaycanlıların

əlində cəmlənməsi Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin anti- azərbaycan cəhətini müəyyən edirdi. Azərbaycanlıların təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bütün İranın ictimai həyatının bütün sahələrində belə geniş surətdə iştirakı onlarda ümumdövlət, sosial-siyasi şüurun inkişafına şərait yaradırdı

Əlavə bir

1. Azərbaycan valiləri:

1828-1906: 14 nəfər,

Hamısı Qacar sülaləsindəndir.

1906-1933: 23 nəfər

Qacarlar - 5 nəfər;

azərbaycanlılar - 10 nəfər;

farslar 4 nəfər,

kürdlər - 1 nəfər,

milliyyəti məlum olmayan - 4 nəfər.

1933-cü ildə Azərbaycan əyalətə: *Qərbi Azərbaycan* və *Şərqi Azərbaycana* bölündü, lakin bəzi illər Azərbaycana bir nəfər vali təyin edilirdi.

1933-1946: Bütün Azərbaycanın valiləri: 6 nəfər, hamısı azərbaycanlı.

Şərqi Azərbaycanın valiləri: 4 nəfər;

farslar - 2 nəfər,

azərbaycanlı - 1 nəfər,

milliyyəti məlum olmayan - 1 nəfər.

2. Azərbaycanın pişkarları:

1828-1906: 21 nəfər;

qacarlar - 4 nəfər,

azərb - 2 nəfər

kürd - 3 nəfər,

fars - 11 nəfər,

milliyyəti naməlum - 1 nəfər

3. Azərbaycanın maliyyə idarəsinin rəisləri:

1847- 1906 14 (15) nəfər:

fars - 8 (9) nəfər,

milliyyəti naməlum - 6 nəfər.

1906-1929 6 nəfər:

qacar - I nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 4 nəfər.

4. Azərbaycanın karküzarları:

1847-1906: 14 nəfər:

azərb - 8 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 5 nəfər.

1906- 1919 6 nəfər:

azərb - 2 nəfər

milliyyəti naməlum - 4 nəfər.

5. Azərbaycanın teleqraf rəisləri:

1865-1906 5 nəfər:

azərb - 2 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 2 nəfər.

1906-1930 2 nəfər:

azərb - 1 nəfər,
milliyəti məlum olmayan - 1 nəfər.

Azərbaycan vilayətlərinin qubernatorları:

6. Ərdəbil vilayəti:

1833-1906 22 nəfər:

qacar - 8 nəfər,
azərb - 6 nəfər,
fars - 1 nəfər,
kürd - 1 (2) nəfər,
milliyyəti naməlum - 5 (6) nəfər.

7. Urmiya vilayəti:

1848-1906 17 nəfər:

qacar - 9 nəfər,
azərb - 3 nəfər,
fars - 1 nəfər,
milliyyəti naməlum - 4 nəfər. .

1906-1946 (1933-cü ildən *Qərbi Azərbaycan*) 24 nəfər:

qacar - 1 nəfər,
azərb - 12 nəfər,
fars - 4 nəfər,
kürd - 2 nəfər,
naməlum - 5 nəfər.

8. Xoy vilayəti:

1850-1906 19 nəfər:

qacar - 8 nəfər,
azərb - 6 nəfər,
milliyyəti naməlum - 5 nəfər.

1908-1919 - 10 nəfər:

azərb - 8 nəfər,
milliyyəti naməlum - 2 nəfər

9. Zəncan mahalı:

1848-1906 18 nəfər:

qacar - 10 nəfər,
azərb - 3 nəfər,
kürd - 1 nəfər
milliyyəti naməlum - 4 nəfər,

1906-1921 7 nəfər:

qacar -3 nəfər,
azərb - 4 nəfər.

10. İran əyalət və vilayət -lərinin azərbaycanlı vali və qubernatorları

1840-1906 30 nəfər

11 - iri vilayət,
17 - orta və xırda vilayət.

1906-1925 9 nəfər:

6 - iri vilayət,
4-orta və xırda vilayət.

1925-1942 16 nəfər:

7 - iri vilayət,
7 - orta və xırda vilayət.

11. İran hökumətinin baş nazirləri və nazirləri:

baş nazirlər:

1834-1848 1 nəfər,

1925-1941 1 nəfər»

1941-1946 5 nəfər.

nazirlər:

1834- 1906 22 nəfər,

1925-1941 12 nəfər,

1941-1946 6 nəfər.

12. Azərbaycan qoşununun rəisləri və komandirləri:

1830-1906 15 nəfər:

qacar - 4 nəfər,

azərb - 4 nəfər,

kürd - 4 nəfər,

milliyyəti naməlum - 3 nəfər.

1906-1925 10 nəfər:

qacar - 1 nəfər,

azərb - 5 nəfər,

milliyyəti naməlum - 4 nəfər.

1925-1945 8 nəfər:

azərb - 4 nəfər,

fars - 1 nəfər,

milliyyəti naməlum - 3 nəfər.

Bütün məlumatlar istifadə olunmuş ədəbiyyatdan götürülmüşdür

Əlavə iki

İran azərbaycanlılarının sayı (mülahizələr):

1885 - 2 mln;

1888 - 1 mln;

1896 - 2 mln;

1896 - 1 mln;

1902 - 1,7 mln (10-mln-dan);

1904 - 2 mln;

1909 - 1,7 mln;

1911 - 3 mln;

1923 - 22% (12 mln-dan);

1923 - 4 mln;

1936 - 26% (10-12 mln-dan);

1936 - 2,5 mln;

1941 - 4,5 (14,6 mln-dan);

1942 - 5 mln;

1949 - 1951 - 5 mln

184 845 (15,159 914-dən)

Məlumatlar aşağıdakılardan götürülmüşdür;

49, s.169;

64, s.202, 227;

65, s.45;

76, s.47;

78, s.26;

82, s.34- 36;

84, s.400;

91, s.39;

163, s.374;

198, s.79;
200, s.593;
201, s.
203; s.2;
224, 1923, №2, s.90;
233, 1911, №4, s.107.

Əlavə üç

Azərbaycan əhalisinin sayı (Zəncansız, mülahizələr):

1881 - 2 mln;
1899-1319 h. - 1,5, mln;
1902 - 1,4 mln;
1911 - 2 mln;
1917 - 2,5 mln;
1923 - 2,5 mln;
1931 - 2 mln;
1936 - 1,8 mln-dan çox;
1938-1939 - 4,5 mln;
1941 - 2,5 mln.

Məlumatlar aşağıdakılardan götürülmüşdür:

63, s.139;
64, s.226;
70, s.25;
76, s.136;
82, s.3;
95, s.3;
124, s.151;
125, s.658;
176, s.49,
233, 1911, №14.s. 429;
235, 29.12.1941.

Ətək yazıları

Giriş

- 1- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана (1906-1946 гг.) Докт.дисс.автор. Баку 1949.
- 2- Хəндан С, Ədəbiyyatımızın dүнəni və bugünü, Bakı, 1980. Uğur yolu, Bakı 1987.
- 3- Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов. М.1957, с.303
- 4- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. “Краткие сообщения Института Народов Азии“. 1964, №77, с.45-60
- 5- Иванов М.С. Иран- Национальные процессы в странах Ближнево и Среднево Востока- kitabında М., 1970 s. 86- 124
- 6- Orada, s. 118
- 7- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране -Национальные проблемы современного Востока кит. М.1977 с.88- 89.
- 8- Белова Н.К., Никитина В.Б. Ираи-Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX- начало XX) кит. М..1973, с.101-118
- 9- Сеидов Р.А. О национальном формировании азербайджанцев в Иране. Yaxın və Orta Şərqdə milli- azadlıq məsələləri -kit, B, 1985 s, 36-89
- 10- Orada, s 62- 84
- 11- Сənubi Azərbaycan tarixini oçerki (1828- 1917), Bakı, 1985, s. 214- 215
- 12- Richard W- Cottom- Nationalism in Iran. Pittsburg. 1967. P. 118- 133

Birinci fesil

- 1- Пучков Г,И, Этническая ситуация в Океании. М., 1983, с.147
- 2- Смирнов К. Персы. Тифлис. 1917, с.11.
- 3- Берар В. Персия и персидская смута. Fransızcadan tərcümə. СПб, 1912, с.116.
- 4- Богданов Л.Ф. Персия в его географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. СПб, 1909, с.44.
- 5- Orada, s.47.
- 6- Yenə orada, s.9, Смирнов К., Göstərilən əsəri, s. 10-11.
- 7- Беляев Дм. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис 1906, с.50,53,54,56,57.
- 8- Ильенко И, Очерки Персии, СПб, 1902, с.47. Медведев А.И. Персы СПб, 1909, с.390;

تربيت، م ع. زاد و بوم، تبريز، 1319 قمری، ص 7

9- عليخان م.م. دوره اول از تاريخ عالم. تاريخ ايران. تهران، 1326. محمد حسين خان اعتماد السلطنه، كتاب منتظم ناصري. 1300 قمری. همين مؤلف كتاب درالتيجان في تاريخ بني اشكان. 1310 قمری. سپهری م. تاريخ قاجاريه. تبريز، 1319 قمری. جلد 1. خورموجی م.ج. تاريخ قاجار. تهران، 1344.

10- دهقان احمد. سرزمين زردشت. اوضاع طبيعى، سياسى، اقتصادى، فرهنگى، اجتماعى، تاريخ رضائيه. تهران، 1348، صص 238- 239، 357-

- 11- احمد ع. م. تاريخ قديم آذربايجان. 1329، محمد حسن خان صنيع الدوله. كتاب مرآت البلدان ناصرى. 1877 (1256). جلد 1، نادر ميرزا تاريخ و جغرافياى دارالسلطنه تبريز. تهران 1351، تربيت محمد على. زاد و بوم تبريز، 1319 قمرى
- 12- نادر ميرزا Göstərilən əsəri
- 13- Azərbaycan türkcəsi kimi başa düşülməlidir, çünki nəzərə alınmalıdır ki, bütün göstərilən etnoqrafik qruplar öz dillərini türk dili adlandırırlar.- Elmi Redaktor.
- 14- Türk Yurdu. 1911, nömrə 14. S. 419
- 15- ناصرالدين شاه قاجار. سفرنامه عراق عجم (بلاد مركزى). تهران، 1362، ص. 58
- 16- - نادر ميرزا Göstərilən əsəri
- 17- Orada, s. 38
- 18- محمد حسين خلف تبريزى. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1. ص 24
- 19- ميرزا محمد كريم ابن مهديقى. برهان جامع. تبريز، 1317 قمرى، ص 17
- 20- Məhəmmədof. M. Piyada...Təbrizdən Şama qədər. Bki, 1982, sş38- 39
- 21- نامه دانشوران ناصرى. 1296 قمرى، جلد 1. ص 367
- 22- طالبوف عبدالرحيم. سفينه طالبى يا كتاب احمد. استانبول، 1312 قمرى، ص 9
- 23- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис 1905, с. 12,15,17,84,
- 24- Атрпет, Мамед-Али шах. Народное движение в краю Льва и Солнца, Александрополь, 1909, с.43; Атрпет, Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солца. Александрополь. 1910, с.19,23,25,
- 25- Тақиєва. Ş. . XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964;
- Демин А.И. Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития) М. 1977;
- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX - начале XX века. М., 1974
- 26- لمبتون ك. س. مالک و زارع در ايران. تهران 1339
- 27- Материалы по изучению Востока, Сиб. 1909, 1 buraxılış s.11.
- 28- Материалы, 1 buraxılış s.11.
- 29- Orada, s.57.
- 30- Tigranov L.F. Göstərilən əsəri, s.94-95.
- 31- دهقان احمد .. Göstərilən əsəri, s.62
- 32- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915, II бурax, с.453-454
- 33- Tigranov L.F. Göstərilən əsəri, s.121
- 34- Orada, s.124-125, 130-133
- 35- Yenə orada, s.60
- 36- Атрпет. Имамат. Страна поклеников имамов (персидское духовенство). Александрополь. 1909. с. 42
- 37- Атрпет. Имамат. Страна поклеников имамов (персидское духовенство). Александрополь. 1909. с. 42
- 38- Атрпет, Рахим-хан Сардар... с.13
- 39- Атрпет. Мамед-Али шах... с.15
- 40- Атрпет Mamed- Али шах... с.15
- 41- Богданов Л.Ф. Göstərilən əsəri, s.19
- 42-Материалы, II buraxılış, s.480
- 43-(Филатов П.Ф.) Писема из Персии д-ра П.Ф. Филатова, Одесса, 1909, с.13
- 44- Беляев Д.М. Göstərilən əsəri, s.76

- 45- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, СПб, 1912; III, buraxılış, s. 18,51,125
- 46- Сеидов Р.С. Иранская буржуазия... с.36.
- 47- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор.докт.дисс,Баку, 1975, с.3d
- 48- Материалы, 1 buraxılış, s, 11
- 49- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. تهران، 1327، ص. 186
- 50- Из тегеранского дневника полковника В.А.Косооговского М. 1960, с.8
- 51-Orada, s.13
- 51- ناصرالدین شاه قاجار .Göst əsəri, s. 82
- 53- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия... с.149
- 54- -Yenə orada, s.80
- 55- Yenə orada
- 56- Богданов Л.Ф, Göst. əsəri. S. 19
- 57- Сеидов Р.А. Göst. əsəri. s.150
- 58-Косоковский В.А. Göst. əsəri, s.141
- 59- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 3، ص. 299
- 60- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرون 12، 13، و 14. تهران، 1350، جلد 5، ص. 21
- 61- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.222
- 62- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.81
- 63- Əlsultan Müzəffərəddin, Göst. əsəri. s.36
- 64- Seidov R.A. Göst. əsəri. s.102
- 65- Аддуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX - начале XX в. Баку, 1963. с.213
- 66- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. كتاب المثر و الآثار. تهران، 1306 قمری، صص 29-33
- 67- Orada. s.31
- 68- نامه دانشوران ناصری. جلد 6، علاوه صص 31-36
- 69-Медведев А.И. Göst əsəri, s.421, 425
- 70-Бартолд В.В. Иран (исторический обзор) Ташкент, 1926, с.31
- 71-Иленко И. Göst. əsəri. s.137
- 72- بامداد م. شرح حال رجال ایران ... تهران، 1350، جلد 3، ص. 393
- 73- یکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، 1333 (1954)، جلد 1، صص 81-82
- 74- Yenə orada.
- 75- کروزون ل. ج. ایران و قضیه ایران تهران، 1349 (1970)، ص 754
- 76- Момонтов Н.П., Göst. əsəri. s.91
- 77- یکرنگیان م. ح. Göst. əsəri s. 93.
- 78- Смирнов К. Göst. əsəri. s..88
- 79- Мамонтов Н.П. Göst. əsəri. s..91
- 80- Смирнов К. Göst. əsəri. s..62-63
- 81- Косооговский А В.А. Göst. əsəri. s..45
- 82- یغما. 1350 (1971) نمره 6، ص 364-368
- 83- کروزون ل. ج. Göst. əsəri s.667.

84- Медведев А.И. Göst. əsəri. s.457-458

85- Богданов Л.Ф. Göst. əsəri. s.18

86- Смириов К. Göst. əsəri. s,192

87- نادر میرزا Göst. əsəri s. 215

88- Mərağei . Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəssübkeşliyin bələsi. Bakı, 1982, s. 159

İstifadə Olunan mənbə və ədəbiyyatın siyahısı.

Mənbə, Sənəd və statistik materiallar.

1- Azərbaycan Milli Məcləsinin və Azərbaycan Milli Hökumətinin qərar və qanunları məcmuəsi, İyrsiz, 1980, s. 83

2- قیزیل صحیفه‌لر، (آذربایجان خلقینین ملی آزادلیق یولوندا مبارزەسی تاریخیندن)، ترتیب ائدنلری: غلام محمدلی و قیلمان موسایف. تبریز، 1946، ج. 1 ص. 471.

3- Белнев М. Отчет о поездке по Персии в 1903 и 1905 гг. Тифлис, 1906, 200 с.

4- (Косоговский: В.А.) Из теграданского дневника полковника В.А.Косоговского, М. 1960- 179 с.

5- Материалы по изучению Востока, Спб, 1909, Вып 1. 297 с.

6- Материалы по изучению Востока, Петроград, 1915. Вып 2. 591 с.

7- Правда об Иранском Азербайджане. Баку, 1949, 27 с.

8- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 1, 314 с.

9- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 2, 262 с.

10- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып 3, 316 с

11- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 4, 248 с.

12- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 6, 208 с.

13- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии. Спб, 1911. Вып. 7, 439 с.

14- (Филатов П.Ф.) Письма из Персии А-ра П.Ф.Филатова. Одесса, 1909, 133 с.

15- قوانون مصوبه مجلس شورای ملی، قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول. جلد 1. ص. 282 (İlsiz, yersiz)

16- احصائیه محصولات فلاحتی و صنعتی ایران در سال 1312 ص. 294 (İlsiz, yersiz)

17- اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال-دموکراسی و کمونیستی ایران، تهران، 1979، 359 s. 3 cü cild ikinci nəşr,

19- کنگره دوم حزب کمونیست ایران. اورمیة، 1927، ص. 24

20- سالنامه آریان (یئرسیز)، 1945، 192 ص. (yersiz)

21- سالنامه پارس، 1318/1358 ص. 216 (yersiz)

22- سالنامه پارس، 1318 230-23-179 2-ci hissə، (İlsiz, yersiz)

- 23- السلطان مظفرالدين شاه قاجار، سفرنامه، تهران، 1319 قمری.ص. 255
- 24- ناصرالدين شاه قاجار، سفرنامه عراق عجم (بلاد مرکزی ایران)، تهران، 1983، ص. 232
- 25- جاهد ع. سالنامه پارس 1306/ 1307-1928/ 1929، تهران، 1930.
- 26- جاهد ع. سالنامه رسمی مملکت پارس، 1309-1930 (ilsiz, yersiz) s. 192
- 27- جاهد ع. سالنامه پارس 1317/1357 (ilsiz, yersiz) s. 208-183

ədəyyiat

- 28- Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966, 332 s.
- 29- Azərbaycan tarixi (Qısa oşerk. Qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) Bakı, 1943, 218 s.
- 30- ابراهيمی. ف. آذربایجانین قدیم تاریخیندن، تبریز، 59 ص.
- 31- İbrahimov T.A. İran kommunist partiasının yaranması, Bakı. 1963, 261 s.
- 32- Marağai Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təəsün- keşliyin bəlası. Bakı, 1982, 500 s.
- 33- Mahmudov M. Oiyada...Təbrizdən Şama qədər, Bakı, 1982, 207 s.
- 34- Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949, 160 s.
- 35- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1313 قمری، (yersiz) 148 s
- 36- Sadiq Ə. Təriz teatrının tarixindən. Seçilmiş əsərləri. Bak, 1971, 277-290 s.
- 37- Taqiyeva Ş. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964, 247 s. Taqiyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B. 1990.
- 38- Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, 1980, 246 s.
- 39- Xəndan C. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu, Bakı, 1987.
- 40- Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914- 1918-ci illər). Bakı, 1988, 118 s.
- 41- Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər). Bakı, 1986, 160 s.
- 42- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1978, I hissə, 235 s.
- 43- Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1983; II c , 580 s.
- 44- Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917), Bakı, 1985, 316 s.
- 45- شاعر لر مجلسی. تبریز. 1324، نومره 3-4، 424 ص.
- 46- Абдуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века начале XX в. Баку, 1963, 266 с,
- 47- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране (до второй мировой войны), Баку, 1961, 252 с.
- 48- Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране. - “Краткие сообщения Института народов Азии” 1964. №77, 45-60 с.
- 49- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности (живая старина), Спб. 1896. Вып 3-4. 182 с.

50. Асадуллаев К. Свержение династии Каджаров в Иране (1920-1925 гг.), Душанбе, 1966, 168 с.
- 51- Атрпет. Мамед Али-шех. Народное движение в крае Льва и Солнца. Александрополь, 1909, 145 с.
- 52- Атрпет. Имамат. Страна поклонников имамов (персидское духовенство) Исторические исследования. Александрополь, 1909, 208 с.
- 53- Атрпет. Рахим-хан Сардар. Народное движение в стране Льва и Солнца. Александрополь, 1910. 40 с.
- 54-. Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926, 124 с.
- 55- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана.-”Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока” М., 1960, 115-135 с,
- 56- Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран (Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М. 1973, 101-146 с.
- 57- Берар В. Персия и персидская смута. Перевод с французского. Спб. 1912, 300 с.
- 58- Богданов Л.Ф. Персия в ее географическом, религиозном, бытовом, торгово-промышленном и административном отношении. Спб. 1909. 145 с,
- 59- Бутаев И. Проблемы Турции. Л., 1925, 214 с.
- 60- Былова А. Статистика сельско-хозяйственной и промышленной продукции Ирана за 1311 (1932-1933) и 1312 (1933-1934).- “Революционный Восток”, 1936, № 5-6, 212-220 с.
- 61- Былова и Лезиам. Материалы о посевах важнейших сельско-хозяйственных культур в 1934 г. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”,1936, №34, 120-167 с.
- 62-. Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) -”Новый Восток”, 1922, 2-ая книга, 249-253 с.
- 63-. Военная энциклопедии. Петербург, 1911, т 1.
- 64-. Востров А, Племена Ирана и племенная политика персидского правительства. -”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, №34, 190- 232 с.
- 65- Вульфсон Е.С. Персы в их прошлом и настоящем. М. 1909, 186 с.
- 66- Галунов Р. Реформа языка в Иране. - ”Материалы по национально-колониальным проблемам”, 1936, № 34, 243-247 с.
- 67- Гасанова Е. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914г), Баку, 1966, 161 с.
- 68-. Гусейнов. Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку. 1958, 2-ое изд. 430 с.
- 69- Демин А.И, Современная иранская деревня (основные проблемы социально-экономического развития), М., 1977, 280 с.
- 70- Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959, 83 с.
- 71- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30-х годах XX в. - “Краткие сообщения Института народов Азии”. 1964, №77, 81-92 с.
- 72- Еганин Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. - ”Известия АН Арм. ССР. Серия общественных наук”, 1959, №11-12, 49-60 с.
- 73- Иванов М.С. Очерки истории Ирана, М. 1952, 467 с.
- 74-. Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов, М., 1957, 560 с.
- 75-. Иванов М.С. Иран - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока, М. 1970, 86-124 с.

- 76- Ильенко М, Очерки Персии. Спб, 1902, 174 с.
- 77- Илбинский Г. Шейх Махамед Хиябани. "Революционный Восток" 1934, № 6, 106-113 с.
- 78- Иран, Афганистан и Синь- цзянь (Зап. Китаи): "Политико- экономические очерки" Под ред. В.Петрина, М. 1936, 400 с.
- 79- Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке. Баку, 1959, 201 с.
- 80- Королькова. Состояние экономики Ирана за 1934.- "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4 (28), 31-54 с.
- 81- Короткова Т. Германо-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.)- "Вопросы истории". 1948, №1, 84-98 с.
- 82- Корсун Н.Г. Персия. Курс лекции по военной географии. М. 1923, 101 с. с карт.
- 83- Мамонтов Н.П. Очерки современной Персии. Спб. 1909. 205 с.
- 84- Медведев А.И. Персия. Спб, 1909. 624 с.
- 85- Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М. 1961. 124 с.
- 86- Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник. М. Науч. ассоциации востоковедов при ЦИК СССР, 1927. 100 с.
- 87- Пучков П.И. Этническая ситуация в Океании. М. 1983. 250,с.
- 88- Рабизаде М.М. Развитие капиталистического предпринимательства в промышленности Ирана в 30-х годах XXвека. Баку, 1970. 111 с.
- 89- Ранджбар. Персидская промышленность за последние годы. - "Материаль по национально-колониальным проблемам". 1934, N25(20) с.106-142.
- 90- Ранджбар и Остоглазов. Развитие национальной фабрично-заводской промышленности в Иране за последние годы. - "Материалы по национально-колониальным проблемам". 1935, №4(28), 3-54 с.
- 91- Риттих П.А. Политико-статистический очерк Персии. Спб, 1896. 292 с.
- 92- Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века М. 1974. 245 с.
- 93- Сеидов РА О национальном формировании азербайджанцев в Иране.: Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. 1985. 36-89 с.
- 94- Сефидабади Н. Отчет "Гомаш", Отчет иранского государственного общества "Гомаш" - "Революционный Восток", 1936, №5-6, 208-211 с.
- 95- Смирнов К. Персы. Этнографический очерк Персии. Тифлис, 1917. 229 с.
- 96- Степанова Ю.С. Основы общего языкознания. М.1975, 217 с.
- 97- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку. 1956, 120 с.
- 98- Тигранов Л.Ф. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, 186с.
- 99- Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране.: Национальные проблемы современного Востока, М. 1977 с. 81-114.
- 100- Шахоян Л.Г. Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Т.4. Иран.Ереван, 1969, 191-206 с.
- 101- Шойтов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в.: Просветительство в литературах Востока, М. 1973, 68-99 с.

102- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (Из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX в) М. 1979, 253 с.

- 103- آغاسی م. تاریخ خوی، تبریز، 1350، 422 ص.
- 104- آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی. تهران، 1346، 291 ص.
- 105- آذری علی، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز. تهران، 1354، 515 s dördüncü nəşr
- 106- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 595 s. birinci cild
- 107- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 585 s. birinci cild
- 108- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 544 s. üçüncü cild
- 109- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 546 s. dördüncü cild
- 110- بامداد م. شرح حال رجال ایران در قرن 12، 13، و 14 تهران 1345، 410 s. beşinci cild
- 112- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطه ایران، تهران، 1337، 503 s. ikinci cild
- 113- قزوینی محمد، دوره کامل بیست مقاله قزوینی. 1332، 369 s. (yersiz) 1 və 2 ci cild
- 114- دهقان علی. سرزمین پردشت. اوضاع طبیعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و تاریخی رضائیه. تهران، 1348، 107 ص.
- 115- دهخدا علی اکبر. لغتنامه. شماره مسلسل 219، حرف «م» (بخش دوم)، تهران، (ilsiz)
- 116- زاهدی ح. بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز، 1350، 125 ص.
- 117- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1313 قمری، 198 ص. (yersiz)
- 118- علیخان م. دوره اول از تاریخ عالم. تاریخ ایران. تهران 1326 قمری، 166، 200، 154 s. ikinci cild
- 119- احمد ع. م. تاریخ قدیم آذربایجان، 1329 قمری، 48 ص. (yersiz)
- 120- زنوزی ح. مرند. تهران، 1358، 298 ص.
- 121- بیکرنگیان م. ح. گلگون کفنان (تاریخ نظامی ایران). تهران، جلد 1، 426 ص.
- 122- کاویانپور س. تاریخ عمومی آذربایجان. تهران، 1346، 408 ص.
- 123- کاتبی ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز، 1321، 43 ص.
- 124- کیهان م. جغرافیای مفصل ایران. تهران. 1311، جلد 2، 555 ص.
- 125- کرزن ل. ج. ایران و قضیه ایران. تهران، 1349، 828 ص.
- 126- کرمانی ح. ک. از شهرپور تا فاجعه آذربایجان و زنجان. تهران جلد 1، 480 ص. (ilsiz)
- 127- کسروی ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. تهران، 1333، ن. ر. 2، 923 ص.
- 128- کسروی ا. زندگانی من. تهران، 1339، نشر 2، 343 ص.
- 129- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، 397 s. birinci hissə
- 130- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، 400 s. ikinci hissə
- 131- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران. تهران، 1319، 451 s. üçüncü hissə
- 132- کسروی ا. آذری یا زبان باستان آذربایجان. تهران، 75 ص.
- 133- لمیتون ک.س. مالک و زارع در ایران. تهران، 1323، 836 ص.
- 134- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، 370 s. birinci cild

- 135- مکی حسین. تاریخ 20 ساله ایران. تهران، 1324، s. 382, ikinci cild.
- 136- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب المآثر والآثار. تهران، 1306 قمری، 294 ص.
- 137- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1877 (1295) جلد 1، 606 + 40 ص. (yersiz)
- 138- محمد حسن خان صنیع الدوله. کتاب مرآت البلدان ناصری. 1295 قمری جلد 3، 264 + 50 تهران
- 139- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1298 قمری، جلد 1، 332 + 48 ص. (yersiz)
- 140- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1299 قمری، جلد 2، 257 + 42 ص. (yersiz)
- 141- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب منتظم ناصری. 1300 قمری، جلد 3، 351 ص. (yersiz)
- 142- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 1، 52 + 246 ص.
- 143- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 2، 54 + 194 ص.
- 144- محمد حسن خان اعتمادالسلطنه. کتاب دررالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، 1308 قمری، جلد 3، 70 + 157 ص.
- 145- محمد ح. خلف تبریزی. برهان قاطع. تهران، 1357، جلد 1، 550 ص.
- 146- مروارید ح. مراغا «افرازه رود» تهران، 1357، 715 ص.
- 147- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایران نامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304، جلد 1، 597 ص. (yersiz)
- 148- میرزا کریم بن مهدیقلی. برهان جامع. تبریز، 1317 قمری، 505 ص.
- 149- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 2، 548 ص.
- 150- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. تهران، 1343، جلد 3، 707 ص.
- 151- معتمد م. ف. تاریخ روابط سیاسی ایران و عثمانی یا سپهسالار اعظم. تهران، 1326، جلد 2، 187 ص.
- 152- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران. تهران، 1326، 922 ص.
- 153- مجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر م. روطیت. تهران، 1327، 236 ص.
- 154- نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز. تهران، 1351، 374 ص.
- 155- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 1، 779 ص. (yersiz)
- 156- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 4، 154+63 ص. (ilsiz, yersiz)
- 157- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 5، 159+69 ص. (ilsiz, yersiz)
- 158- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 6، 138+68 ص. (ilsiz, yersiz)
- 159- نامه دانشمندان ناصری. 1296 قمری، جلد 7، 152+70 ص. (ilsiz, yersiz)
- 160- ناطق ناصح. زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران، 1359، 115 ص.
- 161- نجمی ن. ایران در میان طوفان یا تاریخ زندگانی عباس میرزا. تهران، 1336، 238 ص.
- 162- سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 136، 144 ص.
- 163- پناهیان م. فرهنگ جغرافیایی ترکان ایران زمین. 1320، جلد 4، 375 ص. (yersiz)
- 164- رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران. آذربایجان خاوری. 1320، 116 ص. (yersiz)
- 165- رفیعی م. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان). تهران، 1362، 344 ص.
- 166- سعیدی ق. ایلخچی. تهران، 1357، 242 ص.
- 167- سپهری م.ت. تاریخ قاجاریه. تبریز، 1319 قمری، جلد 1، 705 ص.

- 168- صفائی ا. نخست وزیران. تهران 1351، جلد 1، 396 ص.
- 169- صفائی ا. رهبران مشروطه. تهران 1354، 774 ص.
- 170- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 1، 501 ص.
- 171- صفری بابا. اردبیل در گذرگاه تاریخ. تهران، 1353، جلد 2، 423 ص.
- 172- سبحانی ر. تاریخ و وجه تسمیه مدارس تبریز. تبریز، 1337، جلد 1، 425 ص.
- 173- طالبوف عبدالرحیم. مسائل الحیات. تفریس، 1906، 151 ص.
- 174- طالبوف عبدالرحیم. سفینه طالبی یا کتاب الحمد. استانبول، 1312 قمری، جلد 2، 176 ص.
- 175- تدمن م. اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه. تهران، 1350، 444 ص.
- 176- تربیت محمد علی. زاد و بوم. تبریز، 1319، 158 ص.
- 177- تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران، 1314، 414 ص.
- 178- طهماسبی ع. تاریخ رضاشاه پهلوی یا علل و نتیجه نهضت عمومی ملی آبان ماه 1304، تهران، 11305، 728 ص.
- 179- صذاری حسن. تاریخچه پنجاه ساله هنرمندان موسیقی ایرانی در آذربایجان. تبریز، 1352، 259 ص.
- 180- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 1، 571 ص.
- 181- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1322، جلد 2، 326 ص.
- 182- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1320 قمری) و بخشی از تاریخ مستند مشروطه ایران. 1351، 776 ص. (yersiz)
- 183- خواجه نوری ابراهیم. بازیگران عصر طلایی. تهران، 1320-1321، جلد 1، 277 ص.
- 184- خورموجی م.ج. تاریخ قاجار. تهران، 1344، 365 ص.
- 185- حاجی سید ابراهیم زنجانی. تاریخ زنجان. تهران، 1352، 482 ص.
- 186- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 1، 350 ص.
- 187- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 2، 350 ص.
- 188- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 3، 350 ص.
- 189- هاشمی م.س. تاریخ جراید و مجلات ایران. اصفهان، 1327، جلد 4، 350 ص.
- 190- جهانبانی ع. خاطراتی از دوران درخشان رضاشاه کبیر. تهران، 1324، 276 ص.
- 191- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی. به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، 63 ص.
- 192- شجیبی ز. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، 392 ص. (yersiz)
- 193- Abdul Hadi Haiiri. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution- (Akten des VII Kongress fur Arabitik und Islamwissenschaft, Geottingen, 15 bis 22 August 1974. 189-207 p.
- 194-Bakhash sh. Iran: Monarchy, 1858-1896. London, 1978, 444 p.
- 195-Browne E. The Press and of Modern Persia. Combridge, 1914, 336 p.
- 196-Harford Jones Brydges. The Dinasty of the Kajars. New york, 1973. 448 p.
- 197- History of Persia under Qajar rule. Traslated from the Persian of Hasan-e Farsname-ye Naseri by Heribert Busse. New York London, 1972. 449 p.
- 198- Populations of the Middle East and North Afrika: A Geographical Approach. Edit by J.F. Clarke and W.B. Fisher. London, 1972. 432 p.

- 199- Richard W. Cottom. Nationalism in Iran. Pittsburg, 1967, 332 P.
- 200- Herman Vambery. Das Turkeenvolk in seinen Ethnologshen und Ethnographischen. Osnabruk, 1970, 638 p.
- 201- Senan Azer, İran Türkleri, İstanbul, 1942, 44 s.
- 202- Toğan Z.V. Hatireler, İstanbul, 1969, 643 s.
- 203- Toğan Z.V. Ümumu Türk Tarihine Giriş, En Eski Devrlerden 16 Esre Kader. İstanbul, 1970, 2-ci nəşri, II c 537 s.
- 204- Şapaliyo E.B. Yeni ve yakin çağlar ve Türkiye tarihi, İstanbul, ilsiz 318 s.

Avtoreferatlar

- 205- Абдуллајев (Вилаи) М.А. Роль демократической печати в национально-освободительном движении в Иранском Азербайджане (1941-1946 гг.) Автореф. дис.. канд.ист.наук. Баку, 1975, 65 с.
- 206- Гасанов Н.А. Революционное движение в Табризе в 1905-1911 гг. Автор. дис..докт.ист.наук, Баку, 1975. 156 с.
- 207- Даствушаде Ф.М. Экономические мероприятия национального правительства Иранского Азербайджана (1945-1946 гг) Автореф. дис. канд.зкон.наук. Баку, 1964, 19 с.
- 208- Ибрагими И.Г. Участие женщин в национально-освободительном движении народа Иранского Азербайджана (1941-1946 гг) Автореф.дис.. канд.ист.наук. Баку, 1965, 24 с.
- 209- Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автореф-дис..канд. фил наук. Баку, 1956, 15 с.
- 210- Мирза-заде С.К. Национальный меджлис Иранского Азербайджана и его законодательная деятельность (1945-1946 гг). Автореф.дис... каид. юрид.наук. Баку, 1971, 44 с.
- 211- Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахима Талыбова. (1834-1911) Автореф.дис.. канд. филос. наук. Баку, 1980, 24 с.
- 212- Хандан Дж. Национально-освободительные идеи в литературе Южного Азербайджана. Автореф .дисс. докт, филолог, наук, Баку, 1949, 35 с.
- 213- Хасаев А.И. Мировоззрение Зейн-ол-абедин Марагаи. Авто-реф. дис..канд. филос, наук. М. 1967, 16 с.
- 214- Шамси М.И. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг), Аатореф.дис...докт.ист.наук. Баку, 1981, 45 с.
- 215- Шойтов А.М. Роль Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. дис..канд. филолог.наук. М. 1951. 18 с.

Dövri Mətbuaat

219- Бакинский рабочий (Бакы)

216- آذربایجان (بئرسیز)

217- آذربایجان (تبریز)

218- آینده (تهران)

220- وارلیق (تبریز)

221- مجله دانشکده ادبیات تبریز (تبریز)

222- دده قورقود (تبریز)

223- اطلاعات (تبریز)

224- ایرانشهر (برلین)

225- یغما (تهران)

226- یولداش (تهران)

227- کاوه (برلین)

228- کومونیست (باکی)

229- گنجینه فنون (تبریز)

230- پیکار (برلین)

231- سخن (تهران)

232- ترجمان (باغچه سرای)

233- تورک یوردو (استانبول)

234- فریاد (اورمیه)

235- شاهین (تبریز)

236- شفق سرخ (تهران)